

‘WAAR GAAT DE GESCHIEDENIS NAARTOE ?’ Mogelijkheden tot een narratieve analyse van naoorlogse Vlaamse geschiedleerboeken ¹

BERT VANHULLE *

LEERBOEKEN WORDEN IN DE HISTORISCHE WERELD VEELAL BESCHOUWD ALS EEN ONINTERESSANTE BASTAARDVORM VAN DE STILISTISCH VERZORGD EN HISTORISCH VERNIEUWENDE PRODUCTEN VAN DE PROFESSIONELE HISTORICUS. DE LEERBOEKEN ZIJN EEN NOODZAKELIJK KWAAD, EEN PEDAGOGISCH HULPMIDDEL UITPUILEND VAN FEITJES, GELARDEERD MET GRAFIEKJES OF WAT BRONNEN-MATERIAAL, MAAR EIGENLIJK ZONDER ECHTE HISTORIOGRAFISCHE WAARDE. HET MOGE DAN OOK DUIDELIJK ZIJN DAT LEERBOEKEN WEINIG BESTUDEERD WORDEN DOOR ‘SERIEUZE’ HISTORICI. KAN EEN NARRATIEF GEÏNSPIREERDE ANALYSEVORM EEN MEERWAARDE BETEKENEN IN DE STUDIE VAN DIE LEERBOEKEN ? KAN HET TEGELIJK LEIDEN TOT EEN ZEKERE REHABILITATIE VAN HET LEERBOEK ALS BRON ?

I. *Historiografische voorgeschiedenis*

De weinige historici die zich wel in de leerboekenperiferie durven begeven, kunnen globaal worden onderverdeeld in twee niet geheel van elkaar te scheiden groepen. Vooreerst zijn er historici die vanuit min of meer officiële hoek – met de overheidscontrole op het vak geschiedenis indachtig – geschiedenisleerboeken naspeuren op chauvinisme, revanchisme, racisme, enzovoort. Ook bestuderen die leerboekenhistorici vaak de *subject matter adequacy*. Zij gaan na in welke mate nieuwe onderzoeksresultaten ingang vinden in recent gepubliceerde leerboeken. Die onderzoekers vormen vaak een apart gild en streven een politiek correcte canon van de geschiedenis na ², wat vrij uitzonderlijk is in de wetenschapstak van de geschiedenis. Historici gaan meestal prat op hun ‘onafhankelijkheid’ en ‘neutraliteit’. Een aparte zijtak van die ‘politiek-technische’ aanpak is de benadering van de leerboeken vanuit een bepaalde ideologische positie ³.

1 Dit artikel werd geredigeerd op basis van mijn licentiaatsverhandeling en de gastles die ik daarover mocht presenteren in het kader van de Lerarenopleiding geschiedenis; BERT VANHULLE, *Het onvoltooide verhaal. Narratieve structuren en retorische argumentatievormen in Vlaamse geschiedenisleerboeken, 1945-2002*, Leuven, Faculteit Letteren, KU Leuven, 2003. Ik heb ervoor geopteerd Raf de Keyser te volgen in zijn keuze voor de term “leerboek” [RAF DE KEYSER, “Schoolboekenhistoriografie. Een verkenning”, in JO TOLLEBEEK, GEORGI VERBEECK & TOM VERSCHAFFEL (ed.), *De lectuur van het verleden. Opstellen over de geschiedenis van de geschiedschrijving aangeboden aan Reginald de Schryver*, Leuven, 1998, p. 331-332].

2 De voorbeelden hiervan zijn legio. Het hier aangehaalde boek is het verslag van een door de Europese Unie gesteunde studiedag : HILARY BOURDILLON (ed.), *History and social studies. Methodologies of textbook analysis*, (European meetings on educational research 27), Amsterdam, 1992. Ook een treffend voorbeeld is *Against bias and prejudice. The Council of Europe’s work on history teaching and history textbooks*, Straatsburg, 1986.

3 Ik denk hier vooral aan de eerste doctoraatsverhandeling die handelde over geschiedenisleerboeken : ANTOON DE BAETS, *De figuranten van de geschiedenis*, Berchem, 1994 en ook aan MARC FERRO, *Comment on raconte l’histoire aux enfants à travers le monde entier*, Parijs, 1981.

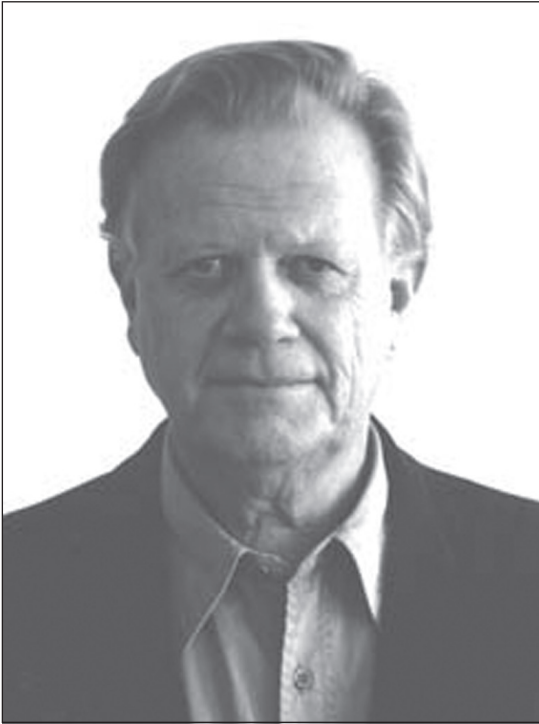
Historici die hun onderzoek toespitsen op de representatie van één feit, bevolkingsgroep, persoon, e.d. vinden anderzijds vaak een dankbare bron in geschiedenisleerboeken. Het opzet van die studies is, vanuit de vormende taak van het geschiedonderwijs te kijken hoe bepaalde figuren of groepen worden voorgesteld. Dergelijke onderzoeken waren overigens een geliefkoosd onderwerp voor een licentiaatsverhandeling⁴. De band met de ‘politieke’ historici is duidelijk : dergelijke onderzoeken naar beeldvorming pogen vaak een licht te werpen op een aantal racistisch-superieure of andere denkbeelden die in de leerboeken aan bod kwamen of komen. De beeldvorming die in de samenleving leeft over de onderzochte onderwerpen, wordt dan getoetst aan de voorstellingen in de leerboeken. Die onderzoekers benadrukken sterk de impact van leerboeken op de vorming van het collectief geheugen⁵.

Die uitgangspositie is op zijn minst moeilijk houdbaar. Dergelijke onderzoeken gaan altijd uit van een allesoverheersende indruk die het geschiedonderwijs nalaat bij jonge geesten. Het is inderdaad zo dat het leerboek vrij waarheidsgetrouw denkbeelden en waarden weerspiegelt die leven in een samenleving. Toch overschatten de ‘beeldvormings’- en ‘controlehistorici’ consequent de waarde van het leerboek. Zij komen uit bij een cirkelredenering. ‘Er is een racistische weergave in geschiedleerboeken, dus zal de samenleving ook racistisch zijn, dus zullen de volgende leerboeken eveneens racistisch zijn, etc.’ Het reeds onder voetnoot vier aangehaalde voorbeeld van E. PODEH, *The portrayal of the Arab-Israeli conflict in history textbooks (1948-2000)*, is kenmerkend. Een in wezen hedendaags politiek dilemma wordt onder de beeldvormings-loupe uitvergroot tot een historiografisch probleem. De ooit door toenmalig AGALEV-senator Hugo Van Dienderen geuite maxime “Geschiedenis kan de wereld redden” kan de houding van beeldvormingshistorici tegenover leerboeken samenvatten.

De afwezige historici in dit vrij marginaal debat lijken dus gelijk te hebben. Toch kan een leerboek geschiedenis op een levendiger en ook minder geëngageerde manier worden geanalyseerd. Momenteel dringt in dat geschiedtheoretische *wasteland* een meer narratief gedreven onderzoekskader zich op : de narratieve analyse gaat niet uit van – op een enkel element gefocuste – beeldvormingsthese, maar bekijkt het leerboek integendeel als één geheel. In narratief opzicht is de studie van een enkel onderwerp – zoals beeldvormingshistorici doen – onzin. Slecht ingebed in het narratieve kader

4 Twee voorbeelden uit de Leuvense traditie zijn : JAN VAN WIELE, *Leopold I. Ontwikkeling van het beeld van koning Leopold I in de Belgische geschiedenshandboeken (1850-1960)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1993 en INES HONORE, *Representatie van de Belgische koningen in de Belgische schoolboeken-historiografie (1865-1989)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1994. Ook ‘gevestigde’ historici wendden dergelijke vraagstellingen aan : ELIE PODEH, “The portrayal of the Arab-Israeli conflict in history textbooks (1948-2000)”, in *History and memory. Studies in representation of the past 12*, 2000, p. 65-100.

5 Zie bijvoorbeeld : VOLKER R. BERGHAHN & HANNA SCHISSLER (ed.), *Perceptions of history : international textbook research on Britain, Germany and the United States*, Oxford, 1987.

- Hayden White is wellicht de bekendste narrativistische geschiedtheoreticus van de laatste decennia. Met zijn *Metahistory* (1973) maakte hij een hele generatie historici bewust van het belang van retoriek en metaforen in de geschiedschrijving. (Foto uit www.stanford.edu)

krijgen de afzonderlijke feiten en interpretaties zin (en vormen ze evenzeer een ‘beeld’). De logica van de beeldvormingshistorici wordt dus omgekeerd : vanuit het narratief geheel ontlenen de bestanddelen hun betekenis. Pleitbezorgers van die nieuwe aanpak mogen graag verwijzen naar grote voorgangers zoals bijvoorbeeld een Hayden White (*Metahistory*) die als eerste de narratieve en poëtische ordening in historiografische werken onderzocht ⁶. Toch is enige voorzichtigheid aangewezen, het gevaar bestaat namelijk dat die nieuwe analysevorm verwordt tot eenvoudig epigonisme van de grote roerganger White. Men moet met andere woorden niet met het spreekwoordelijke geschiedtheoretische kanon van White op de ‘leerboeken-mug’ schieten. Het specifieke statuut van het geschiedenisleerboek mag immers niet over het hoofd worden gezien.

De leerboekenauteur moet namelijk – wil hij of zij een succesvol leerboek op de markt brengen – een logische en synthetische eenheid construeren vanuit vele losse gegevens

⁶ JERZY TOPOLSKI, “The structure of historical understanding and the teaching of history”, in JAMES VOSS & MARIO CARRETERO (ed.), *Learning and reasoning in history*, (*International review of history education* 2), Londen, 1998, p. 9-22.

(historische feiten). Om dat narratief geraamte verder te onderbouwen, maakt de auteur gebruik van allerlei retorische procédés⁷. Dat spel van ‘constructie’ (narratief basiskader) en ‘communicatie’ (retoriek) wordt versteekt door twee invalshoeken die de professionele historici niet kennen : de pedagogische en het normatieve. Het pedagogische karakter van de leerboeken uit zich vooral in een relatieve overbeklemtone van de inhoud als ‘waar’ en ‘af’. Het normatieve aspect vormt een belangrijke achtergrond waarmee elke leerboekenauteur – of schrijverscollectief zoals heden ten dage de normale gang van zaken is – terdege rekening mee moet houden (eindtermen, leerplannen, inspectie e.d.) wil men een enigszins commercieel succesvol werk op de (zeer competitieve) markt brengen. Met de twee-eenheid van constructie en communicatie, poogt de leerboekenauteur het geschiedverhaal als een overtuigend product te presenteren. Doordat de auteur vanuit zijn pedagogische positie die twee krachten aanwendt in de creatie van zijn geschiedverhaal, verkrijgt de *narratio* in de leerboeken een zodanig reëel karakter dat men kan spreken van een zekere *ontologisering* van de geschiedenis in het verhaal. De twijfels die ‘echte’ geschiedwerken kunnen kenmerken, blijven noodzakelijkerwijs achterwege in de geschiedenisleerboeken. Een pedagogisch werk moet op een (te) duidelijke manier *leerstof* (*in casu* de geschiedenis, bepaald door de leerplannen) weergeven : alleen helderheid heeft rechten. Toch moet ook de historische ‘waarheid’ worden geëerbiedigd. Deze twee mogelijk conflicterende uitgangspunten (duidelijkheid tegenover waarheid) probeert de leerboekenhistoricus te verzoenen. Door vooral een overtuigend en consistent verhaal te scheppen, poogt hij aan deze beide eisen te voldoen.

Keren we terug naar het uitgangspunt : hoe kan een narratieve analyse nu concreet worden uitgedacht voor leerboeken ?

II. Theorie en analyse

Welke denkbeelden van de narrativisten zijn nu effectief houdbaar in de specifieke historiografische omgeving van het leerboek. Er moet immers ook altijd in het achterhoofd worden gehouden dat leerboeken een specifiek doelpubliek hebben (schoolgaande jeugd) met alle beperkingen van dien⁸. Toch kan er worden gesteld dat leerboekenauteur net door die beperkingen (doelpubliek en specifiek historiografisch statuut) extra aandacht moet besteden aan een zorgvuldige en duidelijke opbouw van het geschiedverhaal. De constructie van de geschiedenis *an sich* en die losstaande feiten vervolgens in een verstaanbaar narratief kader gieten, zijn aldus het eerste aandachtspunt in een narratieve analyse van leerboeken.

⁷ Vergelijk DEIRDRE N. McCLOSKEY & ALLAN MEGILL (ed.), *The rhetoric of human sciences*, Madison, 1987.

⁸ Kieran Egan heeft een interessante analyse gemaakt van de verschillende fases in de geschiedvisie bij adolescenten en jongvolwassenen; zie KIERAN EGAN, “Accumulating History”, in *History and theory. Studies in the philosophy of history* 22, Beiheft 1983, p. 66-80.

‘Constructie’ is één gegeven, communicatie is de andere grote pijler van het analytisch kader : hoe probeert de leerboekenhistoricus op een overtuigende manier de geconstrueerde kennis aan de leerling over te brengen ? Met andere woorden, welke zijn de retorische procédés die in de geschiedenis-handboeken naar voor treden ? De aandacht voor de vraag naar de specifieke retoriek in de geschiedenis is opgekomen in de marge van het narrativisme *à la* White. Centraal hierin staat de vaststelling dat er eigenlijk geen specifiek historisch jargon bestaat. De historicus, zo luidt het, zal dus op een andere manier moeten overtuigen dan de exacte wetenschapper. Deze laatste heeft een geïjkst stelsel van communicatie (formules, tekensysteem,...) tot zijn beschikking; dat jargon leidt tot objectief vastgestelde kennis. Buiten dat jargon is er voor hen geen relevante kennis. De historicus daarentegen, hoe specifiek zijn onderzoeksobject ook is, kan nooit beschikken over een eigen jargon ⁹. Er bestaan wel een aantal ‘modewoorden’ in de geschiedenis, maar auteurs bedienen zich daar enkel van om zich tot een bepaalde theoretische strekking of school te bekennen.

De ‘echte’ retoriek van de historicus speelt zich voornamelijk af op het vlak van de bronnen. Voetnoten, citaten en dergelijke spelen een verrassend voorname rol in het verkrijgen van een wetenschappelijke kwalificatie ¹⁰. Het veelvuldig gebruik ervan kan verklaren waarom historici soms het verwijt krijgen dat ze detaillistische antiquairs zijn of enkel in de kleine lettertjes zouden zijn geïnteresseerd. Die voetnoten-en/of citatenovervloed is niet zozeer een kwestie van het dwangmatig en ongepast ten toon willen spreiden van eruditie, maar een reflex die de historicus zich heeft eigen gemaakt vanuit een objectiviteits- en toetsingsstreven in een wetenschappelijke context. Zo begrepen is het adagium van Wittgenstein “*Meaning is verification*” voor de historicus van (wetenschappelijk) levensbelang ¹¹.

Er is echter nog een andere vorm van retoriek gangbaar in de geschiedwetenschap. Hier komt het narratief kader of *narratio* ¹² die ook de leerboekauteur in zijn werk hanteert, opnieuw op de proppen. Het gestelde onderscheid tussen verhaal (constructie) en retoriek (communicatie) is in grote mate kunstmatig : de retoriek ondersteunt immers in belangrijke mate het geschiedverhaal dat de auteur presenteert. Narratieve structuur en retoriek zijn afhankelijk van elkaar. De *narratio* is veeleer het spel van constructie en communicatie, van narratieve structuren en hun ondersteunende retoriek, die voortdurend en onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Frank Ankersmit bijvoorbeeld moge

9 A. D. EDWARDS, “The “language of history” and the communication of historical knowledge”, in A.K. DICKINSON & P.J. LEE (ed.), *History teaching and historical understanding*, Londen, 1978, p. 54-71.

10 Zie hiervoor J. HEXTER, “The rhetoric of history”, in BRIAN FAY, PHILIP POMPER & RICHARD T. VANN (ed.), *History and theory. Contemporary readings*, Oxford, 1998, p. 59-68.

11 Voor een historisch en problematiserend overzicht in verband met het wetenschappelijke statuut van de voetnoot : zie ANTONY GRAFTON, *The footnote, a curious history*, Londen, 1997.

12 Term van Frank Ankersmit, zie zijn proefschrift : FRANK R. ANKERSMIT, *Narrative Logic. A semantic analysis of the historian's language*, Den Haag, 1983, p. 27-28.

dan stellen dat retoriek een autonome, representatieve functie in de geschiedschrijving vervult¹³, zij lijkt binnen de conceptie van de *narratio*'s toch veeleer een essentiële ondersteuning te zijn van de verhalende structuur. Zonder een structuur is een retoriek ineffectief. Op die manier wordt retoriek niet verengd tot alleen maar het overtuigen; zij heeft daarnaast veeleer een sleutelfunctie in het opbouwen van de *narratio*.

Die vaststelling heeft een aantal repercussies op onderzoeksniveau. Met betrekking tot de narratieve structuur kunnen verschillende aspecten worden onderzocht. Ook een geschiedverhaal bestaat uit een begin, een *fons* waaruit de loop van de geschiedenis ontspringt, in leerboeken kan bekeken worden of er expliciet gewag wordt gemaakt van een zeker begin, een aanvang in het geschiedverhaal. In een geschiedverhaal kunnen ook bepaalde handelende figuren worden geïdentificeerd als hoofdfiguren. Is er verder sprake van een aantal motoren die de geschiedenis stuwen? Die motoren kunnen begrepen worden als de processen, lijnen die de geschiedenis eventueel zouden sturen (naar het literair mechanisme *emplotment* van Northrop Frye en Hayden White, dat de historicus in staat stelt het verleden narratief voor te stellen). Nauw daarbij aansluitend is de zoektocht naar de inconsistenties die in het geschiedverhaal voorkomen. Wordt de geschiedlijn onderbroken om haar later weer op te pikken? Zijn er een aantal zaken die toch niet kunnen worden ingepast zonder dat de auteur daarom zijn kader laat vallen?

Een laatste 'narratieve' vraag houdt verband met het einde: is er plaats voor een einde van het verhaal? Of wordt er integendeel een ruimte opengelaten naar de toekomst en is er eenvoudigweg geen einde? Een derde mogelijkheid kan zijn dat de geschiedenis zozeer wordt gecontextualiseerd in (te) grote gehelen (tijdsbalken, stapstenen, beschavingsgeschiedenissen,...) zodat 'het' einde slechts een minimale rol kan spelen. Het denkbeeld over de fundamentele en funderende rol van het einde in de constructie van de *narratio* is ontleend aan de Engelse literatuurtheoreticus Frank Kermode. In zijn studies over de bijbel kwam hij tot de conclusie dat het eschatologisch perspectief van het christendom ervoor had gezorgd dat elke gebeurtenis die in het Oude en Nieuwe Testament beschreven staat, een notie of een verwijzing in zich draagt naar het Einde (het Armageddon). Om een correcte lezing van de bijbel te verzekeren, moet men zich dus bewust zijn van de schaduw die het Einde op het gehele verhaal werpt. Dat geruststellend einde overheerste aldus Kermode ook in de seculiere literatuur¹⁴. Die these over het einde is zeer uitdagend en kan dan ook in enigszins gewijzigde vorm in het analysekader worden overgenomen. Alhoewel er in de seculiere geschiedenis geen sprake is van een absoluut Einde zoals het Laatste Oordeel, ben ik toch van oordeel dat extra aandacht voor de bepalende functie van het einde in de historische *narratio* tot nieuwe inzichten kan leiden. Om met de woorden van Kermode zelf te spreken: "Ends

13 FRANK R. ANKERSMIT, "Retorica en Geschiedschrijving", in Id., *De navel van de geschiedenis. Over interpretatie, representatie en historische realiteit*, Groningen, 1990, p. 214-215.

14 FRANK KERMODE, *The sense of an ending: studies in the theory of fiction*, New York, 1967.

are ends only when they are not negative but frankly transfigure the events in which they are immanent"¹⁵.

Het onderzoek naar de retoriek in de leerboeken is opgesplitst in twee delen. Vooreerst ben ik nagegaan in welke mate de retoriek het geschiedverhaal ondersteunt. Dat kan gebeuren via een aantal strategieën, zoals het reserveren van een apart taalgebruik voor de hoofdfiguren, of het expliciet aanduiden van de lijn van de geschiedenis als onvermijdelijk. Hiermee samenhangend is de aandacht voor de manier van overtuigen : is er sprake van een zorgvuldig opgebouwde argumentatie of zorgt de retoriek voor een zodanige vaart in het verhaal dat de lezer zich als overdonderd overgeeft aan de visie die in het boek wordt uitgesproken ? Een apart aspect in dat retoriekonderzoek is de functie van de zogenaamde 'paratekst' : welke rol vervullen de illustraties, het kleurgebruik, de titulatuur en dergelijke binnen het narratief kader ? Bieden zij plaats voor reflectie, dienen zij als kritische noot (eventueel 'geven' van een conflicterende interpretatie van hetgeen wat in de hoofdtekst staat) of ondersteunen zij slechts het groter geheel ?

Het tweede deel van het onderzoek naar de retoriek spitst zich toe op de positionering van de auteur. Hoe stelt die zichzelf voor in zijn werk ? Is hij de ongenaakbare allesweter die van op een verhoog de lezer toespreekt, of zet hij stappen naar de lezer toe zodat die in samenspraak met hem kennis vergaart ? Ook de vraag naar de oorsprong van de historische kennis is in dat onderzoeksdeel van essentieel belang. Doet de auteur de moeite om zijn kennis te legitimeren (voetnoten) of wordt dat overbodig geacht ? Een aantal van die laatste onderzoeksvragen behoort gedeeltelijk of geheel tot het onderzoeksdomein van de pedagogiek en de didactiek. Het gaat hierbij in belangrijke mate over het bevattelijk voorstellen van gecompliceerde leerstof. Toch kunnen die didactische aspecten ook zeer functioneel zijn binnen de *narratio*.

Een laatste opmerking : ik heb ervoor gekozen om mijn bevindingen in dit artikel naar voor te brengen op een ideaaltypische wijze. Deze manier van werken heeft een aantal voordelen waartegen de mogelijke nadelen mijns inziens niet opwegen. Vooreerst zorgt die voorstellingswijze ervoor dat de bronnen op een eerder anonieme wijze kunnen worden behandeld, wat zeker voor de recente periode een 'neutralere' werkwijze is. Ook is het niet de bedoeling om leerboeken te brandmerken als slecht of goed, of om een opsomming te verzorgen in de trant van 'Boek A heeft deze of gene narratieve structuur gekoppeld aan die retoriek, boek B daarentegen...'. De ideaaltypische benadering heeft daarnaast als belangrijk pluspunt dat de kenmerken van de *narratio* en de retorica worden benadrukt, zodat het betoog niet verzandt in eindeloze nuanceringen. Door de 'overaccentuering' en het enigszins loskomen van het bronnenmateriaal, wordt het precies mogelijk om opmerkelijke structuren en retorische vormen voor het voetlicht te

¹⁵ FRANK KERMODE, *The sense of an ending...*, p. 175.

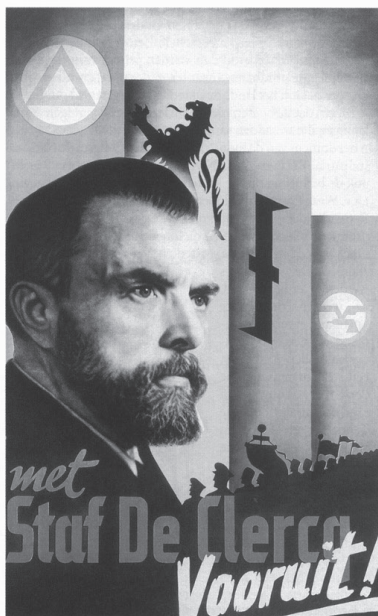
4

België tijdens het Interbellum (1918–1940)

De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een ander België. Een golf van democratisering zorgde in de jaren '20 niet alleen voor een Vlaamse, maar ook voor een sociale doorbraak. Maar toen de wereldcrisis ook hier toesloeg, rezen ernstige vragen bij de democratie en het kapitalisme. Dit leidde in de jaren '30 tot een polarisatie tussen extreem-rechts en extreem-links. Tegelijk nam de participatie, de macht van de politieke partijen, toe ten nadele van de wetgevende en de uitvoerende macht. Koning Leopold III begon hierdoor openlijk te twijfelen aan de parlementaire democratie.

- 1 Waarom leidde meer democratie tot verzuiling en participatie?
- 2 In welke zin greep de Belgische overheid in op de economie?
- 3 Welke tegenstrijdige evolutie maakte de Vlaamse Beweging mee tijdens het interbellum?

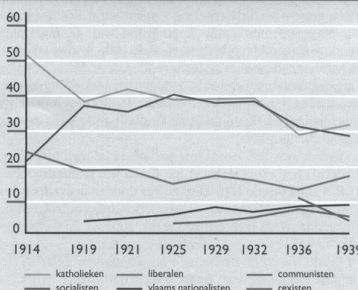
Verkiezingsuitslagen van het interbellum en verkiezingsaffiches uit 1936

ÉLECTIONS LÉGISLATIVES 1936

BELGISCHE KAMERVERKIEZINGEN 1914–1939
(percentages)

- Verkiezingsaffiches zijn dankbare illustraties om de tijdsgeest en uiteenlopende politieke opinies weer te geven, in Renaat De Deygere, Jan Moulaert, Walter Smits, Hugo Van de Voorde, Paul Vandepitte en Johan Vankeersbilck, *Historia 5*, Kapellen, 2001, p. 174.

plaatsen en om vergelijkingen te maken tussen de verschillende periodes. Hierin schuilt dan echter meteen het belangrijkste nadeel van die methode. Krijgt de lezer op die wijze geen te sterke voorstelling van de feiten. Met andere woorden, worden de resultaten niet overbeklemtoond? Wordt de nuancering niet opgeofferd aan de duidelijkheid? Dat is zeker een valabele kritiek aan het adres van de ideaaltypen. Het besef van de pijnpunten van die voorstellingswijze neemt die al voor een groot deel weg. Tegelijkertijd moet ervoor worden opgepast om de anonimisering niet te laten ontaarden in een decontextualisering en een depolitisering.

III. Voorbeeld 1 : het 'liberale verhaal' (periode 1945 - 1953)

De voor dit artikel onderzochte bronnen werden geselecteerd via een aantal criteria om de homogeniteit van het bronnenmateriaal te garanderen. Er werden Belgische Nederlandstalige geschiedleerboeken onderzocht die gebruikt werden als pedagogisch hulpmiddel na 1945 en die inhoudelijk de nieuwste geschiedenis (Franse Revolutie tot heden) behandelde. Die leerstof werd gegeven aan de laatste leeftijdsklassen van het middelbaar onderwijs.

In die periode zijn er voor de beide netten nog geen bindende leerplannen. De leerplannen die bestaan zijn in grote mate verouderd of niet meer van toepassing. Toch luidt er vanuit onderwijshoek een vanzelfsprekende vraag naar geschiedenis-schoolboeken die de voorbije oorlog in een breder historisch kader plaatsen. Dat pretenderen de verschillende boeken dan ook volop te doen. De boeken die in die periode verschijnen, zijn ook op een andere manier bijzonder : de meeste boeken zijn voortzettingen van reeksen die al in het interbellum en tijdens de oorlog bestonden. Zo vormen die leerboeken als het ware een brug tussen het interbellum en de naoorlogse periode aangezien de auteurs meestal een nieuw hoofdstuk over de Tweede Wereldoorlog aan hun leerboek toevoegden. Die nogal pragmatische manier van doen kon soms tot een verrassende inhoud en structuur leiden. Na respectievelijk 1949 en 1953 verschijnen er door de invoering van de vernieuwde leerplannen ook compleet herwerkte of nieuwe leerboeken.

De leerboekenwereld is in die periode nog niet erg commercieel uitgebouwd. Geschiedenisleerboeken voor het secundair onderwijs worden bijvoorbeeld doorgaans niet in Vlaanderen geschreven maar vertaald uit Franstalige voorbeelden. Die Franstalige voorbeelden worden wel nog enigszins bewerkt door de vertalers. Een van die vertalers, Jozef Uytterhoeven, zal in die periode ook een eigen geschiedenisleerboekenreeks opzetten. Uytterhoeven was tijdens de oorlog studiefief te Deurne en zal het na de oorlog tot redactiechef van *De Standaard* schoppen ¹⁶. De meeste leerboeken in

¹⁶ ANTOON DE BAETS, *Auteurs van handboeken geschiedenis voor lager en secundair onderwijs in Vlaanderen. 1945-1984*, Gent, 1986, p. 120-121.

die periode worden weliswaar door historici-onderwijzers geschreven, met daaronder vanzelfsprekend een aantal geestelijken zoals bijvoorbeeld de Broeder van de Christelijke Scholen Joris Prim. Het merendeel van de enkel in het Nederlands uitgegeven werken kent slechts een regionale verspreiding. De vertaalde Franstalige werken domineren de leerboekenmarkt met als spreekwoordelijke uitzondering het leerboek van een bekende naam als Uytterhoeven.

De naamgeving van het liberale verhaal werd ontleend aan de treffende gelijkenis die de inhoud en structuur van die boeken vertonen met de Franse liberale historiografie tijdens de negentiende eeuw. Ik baseer mij hiervoor vooral op het bekende uit 1976 daterende artikel van Lionel Gossman over de geschiedschrijving van Augustin Thierry¹⁷.

In één van de boeken die in dat ideaaltipe thuishoort, wordt gesteld dat de eigen tijd “den volledigen triomf der democratie [is] en aldus het werk van 1870 voltooit. [...] De nieuwste geschiedenis van 1789 tot 1945 kan in haar geheel worden samengevat : opkomst, strijd en triomf van de democratie”¹⁸. De geschiedvisie die uit dat citaat spreekt, is zeer idealistisch : de geschiedenis beweegt naar de vervolmaking van de vrijheid toe. Het hele idee dat de geschiedenis omkadert en betekenis geeft, is het idee vrijheid. De politieke stroming die dat vrijheidsidee emanert, is de democratie, die net het pleit heeft gewonnen van zijn meest stoutmoedige opponent totnogtoe, het fascisme. Die overwinning heeft dan ook de hegemonie van de democratie verzekerd.

Het einde van de geschiedenis en daarmee ook de lijn van de geschiedenis worden al in het begin van het leerboek voorgelegd : de nieuwste geschiedenis gaat over de vervolmaking van de vrijheid en *in extenso* de opmars van de democratie. Hierdoor verkrijgt het leerboek een specifiek providentialistisch en finalistisch karakter. De waanzin van de Tweede Wereldoorlog is geen toeval of *accident de parcours* geweest, maar speelt juist een wezenlijke rol in het natuurlijk selectieproces dat plaatsvindt doorheen de geschiedenis. Door de Wereldoorlog is het voor iedereen duidelijk geworden dat de democratie de enige politieke vorm is die de vrijheid garandeert. Die overwinning zal dan ook tot gevolg hebben dat waar er nog onvrijheid is, die spoedig door de kracht van de “triumf der democratie” zal worden weggezogen.

Er is nog een tweede aspect op te merken bij dat citaat : zo worden de liberale omentelingen van 1870 – bedoeld worden wellicht de installatie van de Franse Republiek en de oprichting van het Duitse Keizerrijk – op één lijn geplaatst met de afloop van

17 LIONEL GOSSMAN, “Augustin Thierry and liberal historiography”, in Id., *Between history and literature*, Cambridge, 1990, p. 83-151.

18 ALEXIS LALLEMAND, ALFONS FIERENS & JOZEF UYTTERHOEVEN, *Hoofdzaken uit de Nieuwste Geschiedenis (1789-1945)*, Brussel, 19465, p. 8.

de Tweede Wereldoorlog. Door de directe doorverwijzing naar het (voorlopige) einde van 'de geschiedenis' (en het geschiedverhaal) wordt het einde de betekenisgever van al het voorafgaande : precies aan de afgetekende overwinning van de vrijheid op de duistere krachten van de onvrije regimes in 1945, ontleent de rest van de geschiedenis zijn betekenis en immanent doel. De acties die in gang werden gezet in 1870 krijgen hun 'verdiend' einde in 1945. Het einde staat als een constituerend element tegenover de rest van de geschied-*narratio*. Enkel door de wervende kracht van dat einde kan de lezer inzicht verkrijgen in de voorafgaande geschiedenis.

De auteur die dat conceptuele kader vooropstelt, kan dan ook op een bijzonder coherente manier de rest van zijn *narratio* opbouwen en dat retorisch ondersteunen : de meetlat waarlangs een bepaalde periode wordt gelegd, is het criterium van 'de' vrijheid (maatstafgedachte). In periodes waarin het de vrijheid slecht vergaat, moet er noodzakelijkerwijs iets veranderen, aangezien het reeds gestelde einde de volledige vrijheid is. De verklaring van historische veranderingen is meteen voorhanden, wat de auteur een bijzonder sterke positie tegenover zijn lezers verleent. De vervulling van de vrijheid als einde van de geschiedenis wordt dus gesteld als een opgaande lijn waarlangs de mensheid zich in zijn geschiedenis begeeft. De concrete vertaling van menselijke handelingen binnen die betekenis-horizon, verloopt in die liberale handboeken volgens een specifiek stramen : een strijd tussen de krachten van de vrijheid en de krachten van de onvrijheid. In die strijd worden er specifieke actoren onderscheiden.

In het liberale verhaal wordt een slecht begin gecreëerd : er is een nood en die moet dringend worden geledigd. Het als slecht ervaren begin is logischerwijs het complement van het triomfantelijke einde : om een dergelijk einde te kunnen bereiken moet vanzelfsprekend vanuit een zo laag mogelijk niveau worden begonnen. Een opgaande lijn heeft een laag beginpunt nodig. In de schaduw van het einde krijgt het begin vorm. Om weg te geraken uit dat onhoudbare begin wordt er een eerste type held ten tonele gevoerd. De held van het 'type A' zorgt ervoor dat 'het volk' zich bewust wordt van die slechte situatie en dat het gaat ageren. Voorbeelden van die mediërende helden zijn natuurlijk Franse *philosophes* (Diderot, Rousseau, enz.), in een later stadium progressieve denkers (Marx of Leo XIII afhankelijk van officieel of katholiek leerboek). Hier valt meteen op dat niet de helden zelf ageren maar dat hun rol er precies in bestaat om de ware actoren van de geschiedenis te stimuleren. De ware houder van de vrijheids-gedachte is het volk. Het volk zorgt met andere woorden voor de verwezenlijking van de geschiedenis (cf. bijbels-eschatologisch geschiedverhaal). Het volk dat aldus bewust is gemaakt van zijn slechte toestand, gaat over tot actie.

Die revolutionaire acties gaan dikwijls met geweld gepaard. Dat geweld wordt in de *narratio* helemaal niet negatief geduid. De legitieme strijd om meer vrijheid wordt nu eenmaal gevoerd tegen een vijand die niet goedschiks de vrijheid wil toestaan. Het aanwenden van geweld is dus noodzakelijk. Om de omelet van de vrijheid te kunnen

klaarmaken, moeten de eieren van de reactie met geweld worden gebroken. De retoriek over het geweld in de geschiedenis is opvallend neutraal : soms worden excessen aan de kaak gesteld, maar over het algemeen beschouwd krijgt de lezer de indruk dat het geweld erbij hoorde en dat het eigenlijk ook allemaal niet zo erg was. Het geweld speelt een stuwende rol in het geschiedverhaal, aangezien na de beschrijving van het geweld meteen het resultaat wordt vermeld. “Na die moordpartijen die men de *Septemberdagen* heet, verkoos men een republikeinse Vergadering, de *Conventie*”. Of over de Amerikaanse Secessieoorlog : “Deze had meer dan 300.000 mensenlevens gekost, maar verlost drie miljoen mensen van de slavernij en behield de eenheid der Republiek”¹⁹. Zonder geweld geen verandering. Zonder verandering geen uiteindelijke triomf van de democratie. Hier blijkt in welke mate er een wisselwerking bestaat tussen narratieve structuur en retoriek : door het aannemelijk maken van het einde, krijgt ook het geweld een aanvaardbaar aura rondom zich. Dat werkt dan ook omgekeerd : het geweld hoort erbij aangezien het einde positief is. De *narratio* is uiterst coherent met zijn retoriek.

Door de ontplooiing van de revolutionaire kracht van het geweld, bekomt het volk een nieuwe situatie. Op zich is die situatie positiever, maar nog altijd stellen de tegenstanders de wet : het gewelddadig elan is gebroken, dus moet het volk op zoek naar een nieuwe oplossing om uit de uitzichtloze situatie te geraken. De nieuwe situatie staat weliswaar op een hoger niveau maar houdt tevens een nieuw probleem in, precies omdat het einde van het verhaal, de uiteindelijke triomf van de democratie, nog niet is gerealiseerd. Het verlossende karakter van het einde houdt de vaart in het verhaal, er kan niet gepauzeerd worden : het einde wacht. Hier treedt een tweede type held uit de schaduw : het volk zoekt actief naar iemand met uitzonderlijke capaciteiten, om het te leiden op de lange tocht naar de vrijheid²⁰. Deze mozesfiguur krijgt het mandaat van het volk, het volgt hem zolang hij het vooropgestelde principe (vergroten van de vrijheid) blijft onderschrijven (de ‘vroege’ Napoleon, Cavour, Churchill). Wanneer dat mandaat toevertrouwd is aan die held (‘type B’), verdwijnt het volk uit het verhaal. Vanaf dat ogenblik is de stuwende kracht van de *narratio* niet langer het volk, maar wordt die rol helemaal overgenomen door de held type B, die het volk incarneert.

Onder het ‘leiderschap’ van die held ontstaan nieuwe initiatieven die bevorderlijk zijn voor de vrijheid, waardoor het volk kan terugtreden. Wanneer duidelijk wordt dat die held deel begint uit te maken van de onvrije machten en een remmende invloed vertoont op het proces van vrijheidsverwerving, schrikt het volk wakker uit zijn slaap en keert het terug in het verhaal. Dat valt bijvoorbeeld mooi aan te tonen met het deel van de *narratio* dat over Napoleon handelt. Pas wanneer Napoleon zich ontpopt als een nieuwe

19 JOSEPH CHOT, CONSTANT LECLERE, JOSEPH CAMMAERTS & GEORGES GYSELS, *Algemene geschiedenis II moderne tijden- hedendaagse geschiedenis*, s.l., 1947, p. 108 en 161.

20 ALEXIS LALLEMAND, ALFONS FIERENS & JOZEF UYTTERHOEVEN, *Hoofdzaken uit de Nieuwste Geschiedenis...*, p. 42 : “Het volk zocht een redder”.

tiran (de antiheld, held type C) en dus *de facto* het mandaat van het volk verraadt, komen er zinnnetjes als “Het volk kloeg”²¹ of “‘t Franse volk werd die oorlogen echter moede. Napoleon verloor stilaan de genegenheid van zijn onderdanen”²².

Het volk beseft, al dan niet met de hulp van een nieuwe generatie helden type A, dat het verraden is en eist zijn actieve rol in de *narratio* weer op. Maar door de energie die het gestoken heeft in de gewelddadige strijd, in het steunen van de held type B en in het verjagen van de antiheld, ontstaat er een nieuwe overheersing van de tegenstanders van de vrijheid. Die nieuwe situatie staat weliswaar weer op een hoger niveau dan de beginsituatie, maar de nieuwe omstandigheden verslechteren vlug zodat een nieuwe gewelddadige actie niet meer kan worden vermeden. Dan ontstaat er opnieuw een strijd, al dan niet gevolgd door het opstaan van een held type B (bijvoorbeeld Bismarck, of Disraeli) of held type C (bijvoorbeeld Keizer Willem II als tiran of Louis-Philippe als verrader) die het mandaat van het volk verraadt of het volk onder de knoet houdt zonder dat dat volk onmiddellijk kan reageren.

In wezen beklimt men de opgaande lineaire lijn van de toenemende vrijheid via een cyclisch proces. Dat proces is samen te vatten met de woorden van Jan Romein : “een cirkel die een weg maakt”. Net zoals Romein wantrouwen de leerboekenauteurs een lineaire opgaande beweging en combineren ze de opgaande lijn (bij Romein bestond die opgaande lijn uit een optimistisch geduid marxisme) met de traagheid van de cycliciteit²³. Het cyclisch proces in de leerboeken bestaat uit een gewelddadige revolutie die wordt gecounterd door verraad of repressie. De geschiedenis is finaal op weg naar meer vrijheid, maar die wordt pas op het einde gerealiseerd. De retoriek ondersteunt de aankondiging van het einde van de ‘cyclische weg’ : het onvermijdelijke van het einde wordt steeds meer benadrukt naargelang het boek vordert.

Dat gebeurt onder andere door de tegenstanders van de vrijheidsgedachte steeds hatelijker voor te stellen. Ook de methodes van de antihelden worden driester, zodat men uiteindelijk tot de twee grote gewelddadige confrontaties van de twintigste eeuw zal komen. Telkens worden de volkeren verblind en/of meegesleept door antihelden in een oorlog, waarna dan uiteindelijk de machten van de idee van de vrijheid aan het langste eind trekken. De ongewilde oorlogen spelen zodoende toch een belangrijke rol in het bereiken van het einde. In de aanloop naar de twee wereldoorlogen wordt het volk steeds krachtelozter : het geraakt niet onder de omknelling van zijn leiders (hetzij B-helden, hetzij C-helden) uit²⁴. Een zelfde verhouding is merkbaar tussen het volk en

21 ALEXIS LALLEMAND, ALFONS FIERENS & JOZEF UYTTERHOEVEN, *Hoofdzaken uit de Nieuwste Geschiedenis...*, p. 60.

22 JOSEPH CHOT, CONSTANT LECLERE, JOSEPH CAMMAERTS & GEORGES GYSELS, *Algemene geschiedenis...*, II, p. 119.

23 ANDRÉ OTTO, *Het ruisen van de tijd. Over de theoretische geschiedenis van Jan Romein*, Amsterdam, 1998, p. 186-188.

24 JOSEPH CHOT, CONSTANT LECLERE, JOSEPH CAMMAERTS & GEORGES GYSELS, *Algemene geschiedenis...*, II, p. 201 : “Het nazisme usurpeerde in feite de macht en miskende alle burgerrechten”.

het kolonialisme : niet het volk wil de kolonies, maar de leiders. Er is hier een zekere verzanding in het verhaal van de vrijheid te merken, zonder dat de auteur hier de rest van zijn *narratio* opgeeft. Een duidelijke uitleg over kolonialisme in de logica van de *narratio* ontbreekt. Op het internationale politieke niveau kan het optreden als voorbeeld van groeiende macht van de leiders (type B of type C) worden geduid.

De schematische voorstelling van het liberale verhaal blijkt zich vooral op het politieke niveau af te spelen : de politieke geschiedenis vormt het hoofdverhaal van de *narratio*. Het hoofdverhaal wordt ruimtelijk gescheiden van de 'rest' : de ontwikkelingen in cultuur, godsdienst, wetenschap, enzovoort worden op het einde van het leerboek apart en zeer schetsmatig aangegeven in een 'Appendix'. De opgaande lijn van de hoofdgiedenis wordt weerspiegeld in de nevensectoren : alles wordt beter. Opvallend is ook dat hier de namen van pausen, uitvinders, wetenschappers, schrijvers worden overbenadrukt. Die nevenpersonages zijn in feite allen helden van het type A : allemaal hebben zij op hun domein het volk de ware roeping meegegeven, enkel en alleen door hun prestaties op het zijtoneel. De geschiedenis is een eenheid met één overheersend einde.

De retoriek rond de B-helden en de C-helden is in wezen gelijklopend : er worden karaktertrekken weergegeven die de held beschrijven als een godgelijke figuur. Vaak worden die karakterbeschrijvingen weergegeven in cursivering, vet gedrukt, of in kapitalen. Tot dan toe waren die benadrukkende elementen (benadrukkende pedagogische paratekst) alleen nog maar aangewend om de belangrijke termen van het verhaal aan te duiden en die op een didactisch verantwoorde manier te accentueren. Wanneer er echter in het verhaal een dergelijke held opduikt met zulke excellente karaktertrekken, dan is er een verschuiving in het gebruik van die benadrukkende paratekst aanwijsbaar : het gaat niet alleen maar om een didactisch gebruik hiervan, maar om een wezenlijk retorische functie in het verhaal. De verschuiving van pedagogische paratekst naar retorische paratekst is in dat opzicht een zeer doeltreffende strategie.

De problematiek van de legitimatie van historische kennis wordt in grote mate overheerst door de voorstelling van de geschiedenis als een vervulling van het heden. Het einde is het finalistisch fundament waarop de rest van het verhaal is gebouwd. Toch wendt de auteur nog een aantal andere strategieën aan om zijn historische kennis te rechtvaardigen. Zo worden de verschillende types helden vaak geciteerd in de tekst. Door het aura dat die helden door de andere retorische strategieën hebben bekomen, is het inderdaad logisch dat net zij worden geciteerd. Dergelijke *Übermenschen* hebben een zodanige invloed op de geschiedenis gehad dat zonder hun persoonlijke inbreng de geschiedenis fundamenteel anders zou zijn geweest. Ook hier gaan retoriek en narratieve structuur hand in hand.

Een specifiek terugkerend topos is de claim van wetenschappelijkheid. Zo wordt er gezegd dat het laatste deel van het verhaal nog niet hetzelfde wetenschappelijke niveau heeft bereikt als de voorgaande delen. De uitleg die hieraan wordt gegeven is eenvoudig :

kansen. In de zomer van 1940 culmineerde zijn populariteit. De revanche voor het 'Diktat' van Versailles was nu een feit. Toen Hitler in juni 1941 zijn troepen voor een historisch treffen naar de Sovjet-Unie stuurde, kreeg hij vanuit alle Europese landen en vanwege verscheidene katholieke autoriteiten steun voor deze kruisvaart tegen het communisme. In Duitsland zelf verliepen de banden met de Kerk minder goed. Vanaf 1942 startte de judeocide, de uitroeiing van miljoenen joden in de concentratie- en vernietigingskampen en het afschuwelijk nieuwe morele universum dat dit met zich meebracht: de degradatie van vijanden tot 'beesten' en het uitwerken van de idee van de *Endlösung*. Vanaf de veldslagen bij El-Ala-

mein (Egypte) en Stalingrad (Sovjet-Unie) einde 1942 keerden de krijgskansen. Hitlers ultieme hoop op de V1- en V2-raketten bleek ijdel.

Het Rode Leger verdrong het Duitse leger uit Oost- en Midden-Europa en nam Berlijn, hoofdstad van Hitlers Derde Rijk in. Voorheen (6 juni 1944) landden geallieerde troepen in Normandië. Hitler pleegde zelfmoord in zijn Berlijnse hoofdkwartier (30 april 1945). Eén van zijn laatste woorden waren: "Als het Duitse volk ten onder gaat, zal ik geen traan laten. Het heeft dit lot alleen maar verdiend". Het Duitse volk was voor hem blijkbaar niets meer dan het instrument om zijn demonische ideeën te realiseren.

Hitler en de Duitsers

De blindheid van conservatief-rechts voor de gevaren die toch zo overduidelijk waren, kwam voort uit hun vastbeslotenheid om de democratie uit te schakelen en het socialisme te vernietigen. Hitlers kanselierschap had dus voorkomen kunnen worden. Daartoe bestond meermaals de kans. Maar de bereidheid om dit effectief te doen, was er niet: niet bij de agrarische lobby, noch het leger, noch de grote ondernemingen, noch bij de massa. (...) De meeste culturele en politieke elementen die tot het nazisme geleid hebben, waren typisch Duits. Aan de andere kant was het evenmin een 'ongeluk' in de loop van de Duitse geschiedenis. Zonder de unieke omstandigheden zou Hitler nooit iets hebben kunnen betekenen.

I. Kershaw, *Hitler, Hoopmoed 1889-1936*, 1999

De Führer-cultus

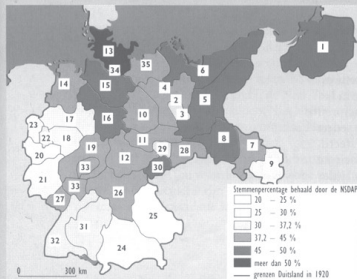
Opdracht
Naast wie wordt Hitler hier afgebeeld? Waarom?

3 Adolf Hitler

2

4 Een nazi-bijeenkomst.

5 Rijksdagverkiezingen, juli 1932.

Kleinschrijvingen

21 Babilon-Isar
22 Düsseldorf-Oost
23 Düsseldorf-West
24 Bonn-Beseren
25 Bonn-Beyeren
26 Frankfurtland
27 Palts
28 Dresden-Bautzen
29 Leipzig
30 Chemnitz-Zwickau
31 Württemberg
32 Baden
33 Heusen-Darmstadt
34 Hamburg
35 Mecklenburg

6 Geloofsovertuigingen in de Weimar-republiek (1925).

• Collagetechnieken zijn een geschikt middel om de aandacht van de leerling vast te houden, in Renaat De Deygere, Jan Moutaert, Walter Smits, Hugo Van de Voorde, Paul Vandepitte en Johan Vankeersbilck, *Historia 5*, Kapellen, 2001, p. 167.

doordat het heden nog niet zo ver verwijderd is van de auteur, kan die er nog niet genoeg afstand van nemen. Dat standpunt is opmerkelijk : terwijl men het heden als de vervolmaking en bekroning van het verleden ziet, komt men toch tot de conclusie dat er niet veel op een wetenschappelijk gefundeerde manier kan over worden gezegd. Hier bevindt zich op het eerste gezicht een fundamentele paradox in die soort *narratio*. Terwijl men eerst aangeeft dat het einde aan de rest van het verhaal zijn betekenis verleent, beweert men later dat er slechts een minder wetenschappelijke kennis over het heden kan bestaan. De verklaring van die ogenschijnlijke tegenstelling ligt enerzijds in het te sterk wetenschappelijk geweten van de auteurs. Dat wetenschapstpos was en is waarschijnlijk te sterk doorgedrongen bij de leerboekauteurs om die ‘twijfel’ niet te vermelden. Anderzijds heeft die ontboezeming over het onduidelijke statuut van het heden in de geschiedenis weinig tot geen repercussies voor de koepelstructuur van de liberale *narratio*. Als het heden dan toch niet de “triomf van de democratie” is dan zal daar later worden achtergekomen. De deur naar de toekomst wordt aldus op een kier opengezet. Net als in de christelijke geschiedopvatting is hier sprake van een op weg zijn : als het einde nu nog niet is bereikt, zal het zeker in de toekomst worden gerealiseerd.

Maar wat wél is geweten, is dat het niveau van vrijheid (de maatstaf van de geschiedenis) in dit heden groter is dan het tot nog toe is geweest. Het einde is slechts een voorlopig einde, maar toch heeft dat einde nog voldoende kracht om de rest van het verhaal te grondvesten, de toekomst is immers slechts speculatief te kennen. Wat volgt is niet geweten, van het heden is tenminste iets geweten. In wezen is hier sprake van twee verschillende registers die worden bespeeld : de claim van wetenschappelijkheid is uiteindelijk ondergeschikt aan de uitgesproken geschiedvisie. Toch is het wetenschapstpos nog sterk genoeg om ten dele de geschiedvisie onderuit te halen. De inconsistentie van die *narratio* is zijn consistente vasthoudendheid aan de wetenschapsnorm.

Een meer prozaïsche vorm van inconsistentie is te vinden in de al eerder aangehaalde reeks van Alexis Lallemand, Alfons Fierens en Jozef Uytterhoeven. De reeks heeft zijn wortels in het interbellum. Bij het lezen van het leerboek uit 1946 (vijfde uitgave) viel het vreemde karakter van het onderdeel over het interbellum op : ook dat gedeelte leek een einde in zich te houden. Door de Eerste Wereldoorlog waren een aantal dictatoriaal bestuurde regimes overgegaan tot de democratie, wat de verspreiding van de vrijheid in die landen ten zeerste ten goede kwam. Er waren wel een aantal minpunten te bespeuren in de naoorlogse periode, maar die schenen irrelevant en slechts een detailwaarde te bezitten in het licht van die triomf van de democratie. Daarna wordt in het boek de Tweede Wereldoorlog behandeld. In dat hoofdstuk wordt de positieve visie op het interbellum helemaal onderuitgehaald. In die periode lagen immers de kiemen van de nieuwe wereldbrand. Die was nu bedwongen, waardoor men in de geschiedenis tot een nieuw en nog triomfantelijker Einde kwam.

Het boek bezit met andere woorden een dubbele eindstructuur. Er zijn twee eindes vlak na elkaar, die elkaar in grote mate tegenspreken. Bij nazicht van een vroegere uitgave van dat boek²⁵ bleek, dat het laatste hoofdstuk in de vierde uitgave²⁶ en het hoofdstuk over het interbellum in de vijfde uitgave identiek waren op de titel na²⁷. In de vierde uitgave werd overigens ook al beweerd dat de eigen tijd “de triomf van de democratie” inhield. Door het gebrek aan een grondige herwerking bezit de vijfde uitgave die zeer verwarrende dubbele eindstructuur. Die wat detaillistisch ogende uitwerking van een klein onderzoeksprobleem blijkt misschien toch van belang met het oog op de voorafgaande bemerking over het gedeeltelijk ondergraven van het einde op gezag van wat ik aangeduid heb als het wetenschapstupos. Aangezien de auteurs klaarblijkelijk hadden ondervonden hoe betrekkelijk hun bevindingen waren ten opzichte van de nieuwste ontwikkelingen die de geschiedenis met de kracht van een pletwals op hun *narratio* had losgelaten, verscherpten zij hun inzichten ten overstaan van de wetenschappelijkheid van de nieuwste geschiedenis. Het besef van het voorlopig karakter van het einde was hiermee dus waarschijnlijk gevestigd, maar dat kon versterkend zijn voor de rest van het theoretisch kader: ‘het einde is weliswaar voorlopig maar is het beste wat we totnogtoe hebben’, schijnt de redenering van de leerboekauteurs.

Verlaten we even het pad van de leerboeken. Ook vroegere historici hebben een dergelijke worsteling met geschiedvisie en verhaalstructuur uitgevochten. Tijdens het onderzoeken van die als liberaal benoemde leerboeken dacht ik terug aan wat ik gelezen had in het eerder vermelde artikel van Lionel Gossman over de geschiedschrijving van Augustin Thierry.

Lionel Gossman heeft getracht uit de historische geschriften van Augustin Thierry de kenmerken van de liberale historiografie te distilleren. Verrassenderwijs lijken de liberale leerboeken op dezelfde stam geënt te zijn als de historiografie van Thierry. Zo is er in Thierry’s werken sprake van verschillende types helden. Gossman benoemt die als enerzijds “*heroes of freedom*” (type B) en anderzijds als “*heroes of powers and repression*” (antihelden, type C). Andere aspecten van de liberale *narratio* lijken eveneens gemodelleerd te zijn op Thierry: zo heeft de geschiedenis als doel de realisatie van de vrijheid (via een opgaande lijn), met de eenheid van het volk als gevolg. De geschiedenis verhaalt over de onnatuurlijke scheidingen van het volk en de moeizame pogingen van het volk om terug één en vrij te worden, onder meer door het aanwenden van geweld. Die typische ‘Thierry-kenmerken’ zijn stuk voor stuk terug te vinden in de liberale *narratio*’s²⁸.

25 ALEXIS LALLEMAND, ALFONS FIERENS & JOZEF UYTTERHOEVEN, *Hoofdzaken uit de Nieuwste Geschiedenis (1789-1937)*, Brussel, 19384.

26 ALEXIS LALLEMAND, ALFONS FIERENS & JOZEF UYTTERHOEVEN, *Hoofdzaken uit de Nieuwste Geschiedenis...* (4de uitgave), p. 288-310. Hoofdstuk XVI: “Na den Wereldoorlog”.

27 ALEXIS LALLEMAND, ALFONS FIERENS & JOZEF UYTTERHOEVEN, *Hoofdzaken uit de Nieuwste Geschiedenis...* (5de uitgave), p. 285-306. Hoofdstuk XVIII: “Naar een Tweeden Wereldoorlog”.

28 LIONEL GOSSMAN, “Augustin Thierry”, p. 83-151.

Zo vertoont ook het einde bij Augustin Thierry dezelfde gespletenheid als in de leerboeken : het einde is het fundament en het doel dat kenbaar is in alle historische handelingen. Het einde bestaat, maar bevindt zich in de toekomst. De meetlat van de vrijheid is in Thierry's tijd al een flink stuk opgeschoven, maar nog niet afdoende om al over een echte vervulling van het einde te spreken. De heden-toekomst paradox is voor (de jonge) Thierry dan ook gemakkelijker op te lossen door het einde helemaal naar de toekomst te duwen. Thierry's werken werden geschreven in een politiek vijandig klimaat : de toekomst zal verlossing brengen. De leerboekenauteurs die de vrijheid met de democratie hebben vereenzelvigd, staan voor een moeilijker opgave : de democratie is er, maar kan nog worden bedreigd, zoals in de jaren 1920 en 1930 gebeurd is. De vrijheid is er, maar misschien slechts voorlopig. Waar Thierry uiteindelijk tijdens zijn vroeg historiografisch werk vrij eenvoudig een optimistische toekomstvisie kon voorstaan, is dat optimisme moeilijker vol te houden voor de leerboekenauteur. Het einde heeft niet alleen een rol als constituerend element voor het verleden, maar geldt ook als richtlijn voor de toekomst. Wat er ook zal gebeuren, de strijd voor vrijheid zal worden gewonnen.

De invulling van de toekomst heeft bij Augustin Thierry en de leerboekenauteurs in feite een zelfde betekenis. Het verschil is de relatie met het einde : het einde heeft een sterker karakter in de leerboeken dan bij Thierry. Waar de deur bij de jonge Thierry probleemloos wagenwijd naar de toekomst kan worden opengegooid, ligt dat moeilijker bij de leerboekenauteurs. De deur naar de toekomst staat wel open, maar slechts op een kier. De situatie van het heden wordt ondanks zijn 'onwetenschappelijkheid' toch beschouwd als de beste toestand tot dan toe (vanuit het standpunt van de geschiedenismaatstaf), zodat de nood naar een mogelijke verdere stap in de toekomst minder dringend is. De toekomst blijft weliswaar open, aangezien er zich altijd onverwachte elementen kunnen manifesteren (zoals in het interbellum) die een mogelijke bedreiging vormen voor de vrijheid. Het optimisme over de eigen tijd is het overheersende gevoel in het liberale verhaal, maar onlosmakelijk gekoppeld aan een niet te negeren onzekerheid over de toekomstige ontwikkelingen.

Augustin Thierry moest overigens op een gevorderde leeftijd van zijn optimistische visie omtrent zijn eigen tijd én de toekomst terugkeren. Waar hij het liberale tijdperk zag aanbreken in 1830 (wat dan ook het einde betekende van de geschiedenis, zoals hij zelf expliciet beweerde²⁹), kwam hij vanaf 1848 (waarna hij wordt geconfronteerd met de teloorgang van het door hem bejubelde regime van Louis-Philippe en de installatie van het meer autoritaire regime van Napoleon III) tot het besef dat die opvatting een illusie was geweest³⁰.

29 "Deze Omwenteling [van 1830] had de betekenis van de geschiedenis immers vastgelegd". Citaat van Augustin Thierry, in Jo TOLLEBEEK, *De illusionisten. Geschiedenis en cultuur in de Franse Romantiek*, Leuven, 2000, p. 168.

30 Jo TOLLEBEEK, *De illusionisten...*, p. 173 en 177-180.

Zowel Augustin Thierry als de leerboekenauteurs worden ontmoedigd in hun einde-ideeën. Het is dan ook des te opmerkelijker dat ze het liberale einde-idee niet willen loslaten. Wel wordt het wetenschappelijk statuut van het einde enigszins getemperd door de twijfel die wordt geuit in het wetenschapstupos. Het is die aarzeling over de waarde van het einde die tegelijkertijd het wetenschapstupos voedt en de deur naar de toekomst op een kier opent.

Hetgeen wat we dus bij het zogenaamde 'liberale verhaal' terugvinden in de narratieve structuur komt voort uit een negentiende-eeuwse geschiedopvatting. De *narratio* incorporeert een verloren gewaande ideologie. Die geschiedbeschouwing wordt in de leerboeken niet expliciet verwoord, maar manifesteert zich desalniettemin op het niveau van de narratieve structuur. Die verrassende vaststelling is des te treffender wanneer blijkt dat die *narratio* voorkomt in leerboeken uit de beide onderwijsnetten. Er is weliswaar een zeker verschil in ideologische duiding (welke helden worden benadrukt, licht verschillende rol voor het volk als actor) maar *au fond* is het hetzelfde verhaal dat wordt gecreëerd.

IV. Voorbeeld 2 : de narratotypes uit de jaren 1990 en de situatie na 2000

De tweede generatie leerboeken die hier ten voorbeeld worden bestudeerd zijn de meest recente. Veertig jaar later waait er immers een frisse wind door de geschiedwetenschap en zijn de finalistische en tendentieuze denkbeelden uit de vorige narratieve structuren helemaal verdwenen uit de geschiedwetenschap, of niet ?

De onderwijscontext is fel geëvolueerd. Na de 'onderwijsaardschok' van 1969 volgt een tweede globale hervorming van het secundair onderwijs in 1989. Het eenheidstype wordt ingevoerd, om een einde te maken aan de zogenaamde 'typenstrijd'. Het eenheidstype is daarom geconcipeerd als een compromis tussen de pedagogische accenten van het Vernieuwd Secundair Onderwijs (type I) en het type II³¹. De didactische accenten voor het vak geschiedenis vertonen slechts een aantal kleinere verschuivingen : de nadruk komt te liggen op het begrijpen van het heden (hodiecentrisme) door middel van de studie van de historische wortels daarvan. Het heden, het verleden en de toekomst moeten elkaar vinden in het geschiedenisonderricht³². Het heden is dus niet meer de enige constituerende kracht (in tegenstelling tot liberale *narratio*) maar de toekomst moet integraal deel uitmaken van het verhaal.

31 KAAT DOLFEN, *Het concept geschiedenis in het secundair onderwijs van Vlaanderen en Wallonië, 1945- 1995*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1997, p. 21.

32 KAAT DOLFEN, *Het concept geschiedenis...*, p. 151-152.

Een nieuw element in de leerplannen is het toenemende belang dat aan de studie van bronnen wordt gehecht³³. De beklemtoning van het belang van de studie van de rechten van de mens in het geschiedonderwijs, is veeleer een legitimatie van de onderwijstoestand uit de jaren 1980³⁴. De chronologische benadering van het verleden geniet in de jaren 1990 de voorkeur van het gros van de pedagogen, leraren en leerboekenauteurs. Het wordt echter door dezen duidelijker geacht om in het laatste jaar van het middelbaar onderwijs thematisch te werken³⁵. De leerstofordening, die in de vorige leerplannen was vrijgelaten (en onder andere ook één van de verschilpunten was geweest tussen de twee types), wordt in het eenheidstype strikter omschreven. In het vijfde jaar van het middelbaar onderwijs moet de periode van 1750 tot 1918 worden onderwezen en in het laatste jaar de geschiedenis vanaf 1918 tot de eigen tijd³⁶. Die leerstofsplitsing leidt tot een ontdebelling van het historisch verhaal van de nieuwste tijd waardoor ook ruimte ontstaat voor een eigen pedagogische aanpak van de twee periodes. Zonder op de vele geschieddidactische discussies te willen ingaan, leidt de splitsing van de leerstof naar een doorgedreven hodiecentrisme dat in beide jaren verschillend wordt geduid. Er is met andere woorden geen één verhaal meer mogelijk, wat natuurlijk repercussies heeft voor de narratieve structuur.

De geschiedenisleerboekenwereld ondergaat een minder doorgrijpende verandering. Dezelfde reeksen overleven de jaren 1980 en geven een nieuwe, aangepaste uitgave uit in de jaren 1990. De eigen stijl van de reeksen blijft in de meeste gevallen behouden. De herkenbaarheid blijft : dat is het geval met onder andere *Chrono* en *Documentatiemappen geschiedenis*. *Tijdspeigel* introduceert een aantal veranderingen inzake opmaak, maar het basisconcept (meer tekst dan illustraties) blijft behouden. Nieuwe reeksen die een eigen identiteit formuleren, zijn *Fundamenten* en *Memo* (die laatste behoort tot het officieel onderwijs). Die hebben allebei een eigen aanpak : *Fundamenten* bekent zichzelf tot de ‘metabletica’, de leer van veranderingen van Jan Hendrik van den Bergh³⁷. Die “synchrone methode beoogt vooral de samenhang en de parallellen in de geschiedenis te accentueren”³⁸. De *Fundamenten*-reeks heeft bovenal oog voor de literaire uitwerking van de geschiedenis in de traditie van *Tijdspeigel*. *Memo* heeft meer aandacht voor het bronnenmateriaal in combinatie met een goed uitgewerkte tekst (zoals *Documentatiemappen*). De handboeken geschiedenis voor het Technisch Secundair Onderwijs vertonen banden met de thematische geschiedordening, ook op het vlak van auteurs.

33 KAAAT DOLFEN, *Het concept geschiedenis...*, p. 155.

34 KAAAT DOLFEN, *Het concept geschiedenis...*, p. 156.

35 KAAAT DOLFEN, *Het concept geschiedenis...*, p. 159-160.

36 KAAAT DOLFEN, *Het concept geschiedenis...*, p. 163.

37 Zie voor een uiteenzetting van deze theorie JAN HENDRIK VAN DEN BERGH, *Geen toeval : metabletica en geschiedschrijving*, Kapellen, 1998².

38 JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTTEN, JAN ULENS & JOS VAN DOOREN, *De wording van de moderne samenleving*, (Fundamenten 5), Leuven, 1993, p. 6.

Twee prominente leden van het vroeger auteurscollectief Werkgroep Nu en Toen, Rik Geivers en Xavier Adams, tonen zich zeer bedreven in het schrijven van geschiedleerboeken. In die periode is hun samenwerking goed voor een drietal leerboeken.

In de jaren 1990 zijn de leerboekenauteurs veelal verbonden aan het middelbare geschiedonderwijs, gaande van de functie van leraar, directeur, inspecteur of lector aan een Academische Lerarenopleiding. Enkele reeksleiders zijn werkzaam op de pedagogische dienst van één van beide netten. Globaal genomen kan worden gesteld dat goed opgeleide, didactisch geschoolde historici met een ruime professionele ervaring in het secundair onderwijs de dienst uitmaken in de auteurscollectieven van de leerboeken geschiedenis. Die vaststelling blijft geldig voor de periode na 2000 (cf. *infra*)³⁹.

Het antwoord van de geschiedenis : Het vooruitgangsverhaal

Het vooruitgangsverhaal dankt zijn naam aan het grondpatroon of de bewegingslogica die de geschiedenis volgens deze *narratio* kenmerkt. De geschiedenis wordt aanzien als een continue stroom van verandering. Die vernieuwingsdrang in de geschiedenis botst met de overgeërfde structuren. Hier stelt zich een ‘historische vraag’ en die vraag aan de geschiedenis wordt beantwoord. Dat antwoord incorporeert op een geavanceerd niveau het verloop van de geschiedenis. De beweging, de progressie van de geschiedenis, wordt in die *narratio* benadrukt. Er bestaat een vorm van competitie tussen de nieuwe en de oude wijze van onder andere politieke, sociale of economische organisatie. Uiteindelijk zal de ‘beste’ manier het halen : de historische vraag als keuze tussen vernieuwing en traditie wordt beantwoord. Meestal is het de bestaande, traditionele situatie die zijn limieten bereikt door de opkomst van een aantal nieuwe fenomenen en die het pleit in de competitie dan ook zal verliezen. De fenomenen die zich doorzetten, transformeren de bestaande situatie tot een probleem, een vraag. Er ontstaat tussen de traditionele en de ‘moderne’ richting een competitie. De manier waarop die strijd zichzelf oplost in een antwoord, vormt de basismotor van de geschiedenis.

Ook die structuur toont merkwaardige gelijkenissen met eerder geschiedfilosofische opvatting; zo formuleerde ook de twintigste eeuwse historicus Arnold Toynbee deels optimistische beschouwingen over de structuur van de geschiedenis. Toynbee focust echter niet op de vooruitgang in het bijzonder, maar beschrijft de creatieve kracht van de mensheid bij het beantwoorden (*response*) van een historische uitdaging (*challenge*) door een creatieve minderheid uit het volk. Het al dan niet succesvolle antwoord op

³⁹ Ik dank Alexander Albicher voor het mij toezenden van zijn ongepubliceerde licentiaatsverhandeling waarin hij onder meer het prosopografisch onderzoek van Antoon De Baets actualiseert (zie noot 17). ALEXANDER ALBICHER, *Dubbeldenk. Over beeldvorming in vier leerboeken middeleeuwse geschiedenis uit het derde jaar Algemeen Secundair Onderwijs in Vlaanderen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Amsterdam, 2004, p. 34-41.

een uitdaging, verbindt Toynbee met de opkomst en het afsterven van beschavingen⁴⁰. Die hegeliase dialectiek *à la* Toynbee wordt op beperkte schaal overgenomen in het vooruitgangsverhaal.

De cyclus van verandering en beweging, die in de overgeërfde situatie een historische vraag zal oproepen, begint in de leerboeken met de beschrijving van de nieuwe elementen die de maatschappij van de achttiende en de negentiende eeuw grondig zullen veranderen. De Industriële Revolutie en de nieuwe opvattingen van de Verlichting worden beschouwd als de meest concrete uitingen van de veranderingsgeest die de wereld zal transformeren: “Deze ingrijpende omwenteling [Industriële Revolutie] is niet veroorzaakt door een revolutie van politici of vorsten; zij is in eerste instantie het werk van anonieme ondernemers, die door hun ambitie en vindingrijkheid het aanschijn van dit continent, van de hele wereld drastisch hebben gewijzigd”⁴¹. Die veranderingen in het economisch en filosofisch denken zorgen voor de concurrentiestrijd tussen de traditionele wijzen van productie en de bestaande staatsopvattingen. De historische vraagstelling van de achttiende eeuw, die zal uitmonden in het historisch antwoord van de negentiende eeuw, is aldus gesteld.

De sterke retorische nadruk op de verandering wordt ondersteund door het frequent gebruik van de anticipatie. Langs de anticipatie wordt tussendoor reeds summier het antwoord op bepaalde delen van de historische vraag vermeld⁴². Ook de evaluatie van het historisch verleden volgens de maatstaven van het heden (hodiecentrisme) zorgt voor een verdere aanvaarding van de nood tot verandering. “Je kunt het je misschien moeilijk inbeelden maar vele plattelandsbewoners woonden in hun dorp bijna volledig afgezonderd van de buitenwereld”⁴³. In dat citaat wordt de afstand tussen heden en verleden nog benadrukt door de expliciete aanspreking van de lezer. Het heden wordt al in de studie van de achttiende en de negentiende eeuw aangekondigd als het eindpunt. Het heden als einde gezien, houdt de dynamiek van vraag en antwoord in stand. De verandering in het verleden is zowel noodzakelijk als onafwendbaar.

De historische vraag wordt door de verschillende retorische strategieën als legitiem geëvalueerd: het antwoord zal moeten komen. Het tijdstip en de plaats van de veruitwendiging van de verandering wordt verder niet geproblematiseerd. Het losbarsten van de Franse Revolutie bijvoorbeeld wordt eenvoudigweg verklaard met de *passe-partout* metafoer

40 Zie hiervoor zijn *magnum opus*: ARNOLD TOYNBEE, *A study of history*, Londen, 1962, 12 dln.

41 JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTTEN, JAN ULENS & JOS VAN DOOREN, *De wording van de moderne samenleving...*, p. 3.

42 JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTTEN, JAN ULENS & JOS VAN DOOREN, *De wording van de moderne samenleving...*, p. 15: “De *Encyclopédie* leverde een niet te onderschatten bijdrage tot de politieke bewustwording van de burgerij, het meest welvarende deel van de Derde Stand, die nog steeds buiten de politieke macht werd gehouden”.

43 R. ROMBAUTS, P. D’HAESE, G. HENDRICKX & V. DE COCK, *Als in een spiegel 5*, Antwerpen, 1993, p. 7.

“de tijd was rijp”: “Waarom is de Revolutie precies in Frankrijk uitgebroken? Eenvoudig gesteld komt het erop neer dat de politieke en sociale toestand er rijp voor was”⁴⁴. Die metafoer wordt bovengehaald om de historische bewegingspraktijk te duiden. De verandering wordt dus op twee manieren benaderd: collectief (dé vraag van de geschiedenis) en individueel (in dit geval de Franse Revolutie). De collectieve benadering wordt ondersteund door anticipatie en hodiecentrische evaluatie. De groundbeweging wordt hierdoor gelegitimeerd. Per individueel geval wordt dan, door middel van metaforisch taalgebruik, de verandering als onvermijdelijk aanzien. De retorische uitwerking van de verandering wordt in het vooruitgangsverhaal ten top gedreven.

De narratieve structuur van het vooruitgangsverhaal bestaat, naast de verklaring van historische beweging, uit een aantal vroegere elementen. Het volk is nog altijd de voornaamste actor en factor in de geschiedenis: die handelende kracht van het volk uit zich bijvoorbeeld in de voorstelling van de heerschappij van Napoleon. Het volk is aanvankelijk verheugd over de rustbrenger Napoleon, maar wanneer de Corsicaan steeds hogere eisen aan zijn onderdanen gaat stellen, bekoelt de liefde snel. De rol van Napoleon is uitgespeeld⁴⁵. Een andere ‘taak’ van het volk in die *narratio* bestaat erin om het antwoord op de verschillende ‘individuele’ veranderingen te formuleren. Over de collectieve veranderingsstroom heeft het volk geen invloed, maar per individueel geval speelt het volk de rol van scherprechter van de verschillende antwoorden op de historische vraag. Het volk bepaalt of de tijd wel degelijk rijp is: “Maar was men daar in het Zuiden wel rijp voor [de installatie van een sterk monarchaal regime door Willem van Oranje in 1815]? Dat zou Willem snel ondervinden”⁴⁶.

De historische vraag die door de negentiende eeuw heen het meest aan de orde is, behelst de problematische verhouding tussen arbeider en burger. Die verandering kan niet worden goed- of afgekeurd door het volk, aangezien het volk zelf het onderwerp van de vraag uitmaakt. Als scherprechter wordt hier het heden naar voor geschoven. Het geschiedverhaal wordt verder verteld vanuit het perspectief van het uiteindelijke antwoord van de geschiedenis, met name de uitbreiding van de democratie ten voordele van de arbeiders. De historische vraag van de arbeiders, die is gericht tot de burgerstaat van de negentiende eeuw, beslaat het grootste deel van het vooruitgangsverhaal. Bij

44 JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTEN, JAN ULENS & JOS VAN DOOREN, *De wording van de moderne samenleving...*, p. 39.

45 JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTEN, JAN ULENS & JOS VAN DOOREN, *De wording van de moderne samenleving...*, p. 57: “Zowel in Frankrijk als in de veroverde gebieden groeide de ontevredenheid over de hoge belastingen en de jaarlijkse nieuwe lichten van jonge soldaten”. Vergelijk met MARC MULLENS, JEF SWERTS, F. MEDAER & F. VANHOOF, *Cultura 5* (2 lestijden), Antwerpen, 1993, p. 33.

46 JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTEN, JAN ULENS & JOS VAN DOOREN, *De wording van de moderne samenleving...*, p. 87.

elke opeenvolgende revolutiegolf (1830, 1848 en 1870) wordt de vraag van de arbeiders prangender en de triomf van de burgerij groter en zelfzuchtiger⁴⁷.

Verweven doorheen het dominante spanningsveld, dragen allerhande mini-verhalen die de grondstructuur van het vooruitgangsverhaal recycleren, bij tot het vaststellen van de respectievelijke posities. Telkens roept een kleinere historische vraag op tot een eigen antwoord. Voorbeelden van dergelijke mini-verhalen zijn de onderdelen van de *narratio* over de verdere economische ontwikkeling of over de sociale strijd. Telkens zorgt de uitkomst van die mini-verhalen voor een verdere verscherping van de (oorspronkelijk) als politiek beschouwde tweedeling tussen arbeiders en burgerij⁴⁸. Die nevenverhalen brengen de uiteindelijke nieuwe confrontatie tussen burger en arbeider telkens een stapje dichterbij. Na elk mini-verhaal wordt de sociale situatie van de arbeiders slechter en ook meer onhoudbaar. Die onvermijdelijkheidsretoriek zorgt voor een aankondiging van het historisch antwoord. Een gedeelte van het antwoord wordt reeds gegeven rond 1900 met de verruiming van het stemrecht tot de lagere klassen. Maar dan heeft een nieuwe dominante historische vraag de lezer reeds in zijn greep.

Bij het verhalen van het laatste kwart van de negentiende eeuw wordt een bijkomend spanningsveld gecreëerd : het ontstaan van sterke nationale staten die enkel hun eigenbelang dienen. De Europese competitie op economisch en politiek gebied verraadt het opkomen van een nieuwe historische vraag : het imperialisme en zijn gevolgen : “Verschillende Europese mogendheden voelden de roeping om de hoofdrol in Europa en in de wereld te spelen. Dat gaf op de duur een botsing en een knal die over de hele wereld te horen was”⁴⁹. Wederom wordt, door het toepassen van anticipatie, voortdurend gealludeerd op de uiteindelijke oorlog van 1914-1918. Die zeer frequente anticipatie onderstreept de onvermijdelijkheid van de Eerste Wereldoorlog⁵⁰. Het imperialisme

47 WALTER SMITS, HUGO VAN DE VOORDE & RIA VAN LOOVEREN, *Europa en de wereld 1750-1918*, (Documentatiemappen geschiedenis 5), Kapellen, 1992, p. 72 : “Nochtans kwam de arbeidende klasse er [door de actieve deelname aan de revolutie van 1848] geen stap mee vooruit : zij bleven tweederangsburgers. De liberale bourgeoisie was opnieuw oppermachtig”. Vergelijk met WALTER SMITS, HUGO VAN DE VOORDE & RIA VAN LOOVEREN, *Europa en de wereld...*, p. 83 : “Een onverbiddelijke repressie vernietigde de volksbeweging en bezegelde de triomf van de liberale burgerij”.

48 Bijvoorbeeld over de economische ontwikkeling. Zie : JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTTEN, JAN ULENS & JOS VAN DOOREN, *De wording van de moderne samenleving...*, p. 151 : “De verhoging van het grootste deel van de bevolking is echter geen gratis geschenk van de industrialisatie. De arbeidersklasse heeft de verbetering van haar levensstandaard afgedwongen, zoals we verder zullen zien”.

49 JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTTEN, JAN ULENS & JOS VAN DOOREN, *De wording van de moderne samenleving...*, p. 302 : En ook aldaar (p. 272) : “Verschillende landen waren niet tevreden met het grondgebied dat de geschiedenis hen had toebedeeld. [...] In hun hongersnaar naar macht en territoriale expansie reden de grote mogendheden elkaar voortdurend in de wielen. Zij zagen elkaar niet als vriend of naaste buur, maar als mogelijke vreemde indringer”.

50 XAVIER ADAMS & RIK GEIVERS, *Geschiedenis 5 TSO*, Wommelgem, 1987, p. 17 : “In de tweede helft van de negentiende eeuw wordt de concurrentiestrijd tussen de grootmachten groot. Dan gaat de vrijheid over in protectionisme, dan zal de strijd voor de kolonies beginnen. Dan groeit de dreiging van een wereldoorlog”.

neemt de rol over van de strijd tussen arbeider en burger als dominante historische vraag. Die stuurt op zijn beurt de omkaderende miniverhalen⁵¹. Opvallend is dat bijvoorbeeld het deel van de *narratio* over de Duitse eenmaking al in deze historische vraag wordt ingeschreven. Het ideale antwoord van het volk (de vorming van een liberale burgerstaat volgens de logica van het conflict van arbeider tegen burger) wordt geperverteerd door Bismarck in een sterke monarchale en op militaire leest geschoeide staat : “De autoritaire en monarchale eenheidsstaat die in beide landen [Duitse gebieden worden bedoeld] ontstond, was zeker niet dat wat de liberalen en democraten gewild hadden”⁵². Vanaf de Duitse eenmaking wordt de spanning tussen sterke Europese nationale staten geëvoceerd als nieuw dominant historisch probleem, dat zijn antwoord zal kennen in de Eerste Wereldoorlog.

Het einde van het verhaal fungeert niet alleen als besluit van de twee dominante historische vragen (conflict tussen arbeider en burger en de Europese concurrentie), maar tegelijkertijd als creatie van een nieuw begin. De nasleep van de Eerste Wereldoorlog behoorde niet tot de leerstof van het vijfde jaar. Het eigenlijke antwoord van de geschiedenis op de historische vragen van de negentiende eeuw wordt dus pas in de leerstof van het laatste jaar gegeven. Daarom wordt de Eerste Wereldoorlog verhaald met 1918 als abrupt eindpunt : de dominerende spanningen zijn ten einde. Dat plotse eindpunt betekent echter tegelijkertijd een radicaal nieuw begin⁵³.

De narratieve structuur van het vooruitgangsverhaal is zeer subtiel : door de frequente verwijzingen naar het heden en de moderne maatschappij, wordt de nood tot beweging en tegelijkertijd ook vooruitgang geschapen. De andersheid van het verleden bevindt zich op een duidelijk lager niveau⁵⁴. De retoriek over de onvermijdelijkheid van de beweging is zeer overtuigend uitgewerkt. Maar ook de wetenschappelijke retoriek heeft zijn eigen functie in het vooruitgangsverhaal. Die retoriek bevindt zich in de eerste

51 Bijvoorbeeld de economische ontwikkeling. Zie : JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTEN, JAN ULENS & JOS VAN DOOREN, *De wording van de moderne samenleving...*, p. 166 : “De concurrentie nam toe en protectionisme en imperialisme brachten de economische en politieke belangenstrijd tussen de verschillende landen tot een gevaarlijk hoogtepunt”.

52 JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTEN, JAN ULENS & JOS VAN DOOREN, *De wording van de moderne samenleving...*, p. 83. Zie ook WALTER SMITS, HUGO VAN DE VOORDE & RIA VAN LOOVEREN, *Europa en de wereld...*, p. 84.

53 JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTEN, JAN ULENS & JOS VAN DOOREN, *De wording van de moderne samenleving...*, p. 310 : “Met het einde van de Eerste Wereldoorlog zette de twintigste eeuw werkelijk in. Na vier jaar nachtmerrie ontwaakte Europa in een nieuwe wereld. [...] Het algemene stemrecht was verworven. Dat betekende het definitieve einde van de negentiende-eeuwse burgerstaat”. Zie ook WALTER SMITS, HUGO VAN DE VOORDE & RIA VAN LOOVEREN, *Europa en de wereld...*, p. 287 : “Het tijdperk van de Europese wereldheerschappij was definitief afgesloten. De VSA namen die rol over”.

54 WALTER SMITS, HUGO VAN DE VOORDE & RIA VAN LOOVEREN, *Europa en de wereld...*, p. 163 : “Samen met al die andere uitvindingen hebben zij [auto, luchtvaart, film, radio en dergelijke] ervoor gezorgd dat het een kwalitatief verschil maakt of men voor of na 1900 heeft geleefd”.

Benito Mussolini

De man die 21 jaar lang Italië leidde was de zoon van de smid en caféhouder Allesandro Mussolini en de onderwijzeres Rosa Maltoni en werd op 29 juli 1883 geboren te Varano di Costa in de Romagna. Zijn vader, die grote invloed op hem uitoefende, was van overtuiging socialist, revolutionair en anti-godsdienstig. Aan de Mexicaanse vrijheidsstrijder Benito Juarez ontleende hij de voornaam van zijn zoon.

Benito Mussolini was een vreemde mengeling van kracht en zwakte, van optimisme en onzekerheid, show en bravoure. Hij was grenzeloos opportunist. Hij had geen vastomlijnde plannen: wat hem beviel of nuttig uitkwam, maakte hij zich eigen. Hij was afwisselend godsdienstig en dan weer anti-godsdienstig, pro en contra Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Duitsland. Hij was gek op uniformen en had een voorliefde voor pompeus militair vertoon. Aan het creëren van zijn imago van 'superman' werkte hijzelf actief mee. Toespelingen op de leeftijd van de Duce of op diens maagkwaal waren ten strengste verboden. Het licht in zijn werkkamer werd nooit gedempt, om de indruk te wekken dat hij dag en nacht aan de slag was. Hij vergeleek zichzelf graag met Caesar en Napoleon.

Mussolini waande zich superieur tegenover Hitler maar liet zich door diens buitenlandse politiek op sleeptouw nemen. Zo betrok hij Italië in de Tweede Wereldoorlog, die er weinig populair was en voor het land en zijn Duce fataal afliep. Benito Mussolini was gehuwd en had vijf kinderen, maar het was in het gezelschap van zijn minnares Clara Petacci dat hij werd aangehouden en opgeknoopt, het hoofd naar beneden.

- Biografische schets van (anti-)held Mussolini in Paul Morren, *Twintigste eeuw* (Memo 5), Antwerpen, 1993, p. 30.

plaats op het niveau van de illustraties, leesteksten en ander bronnenmateriaal. Die drie types van bronnen komen overigens zeer vaak voor, maar zij worden wél ruimtelijk gescheiden van het tekstgedeelte (de *narratio*). Ook in de tekst zelf zijn er sporen van een wetenschapsretoriek terug te vinden: het aanleggen van bibliografische referenties, het vermelden van onbelangrijke detail⁵⁵ en het citeren van tijdgenoten en specialisten

⁵⁵ JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTTEN, JAN ULENS & JOS VAN DOOREN, *De wording van de moderne samenleving...*, p. 62: "Anderen zoals de soldaat Willem Kenis uit Loenhout, maakten de hele Russische veldtocht [van Napoleon] mee en keerden nog ongedeerd terug ook".

zijn de belangrijkste strategieën die worden aangewend. Historici worden steeds meer aangehaald met naam en toenaam, om bepaalde interpretaties of feiten te staven. Die specialisten worden voornamelijk ten tonele gevoerd om verandering te legitimeren. De wetenschappelijke retoriek en de grondslag van de narratieve structuur gaan in die *narratio* hand in hand. Het is ook in dat opzicht dat de afwezigheid van citaten van historische personages moet worden begrepen. In de *narratio* is er geen ruimte voor helden, door de constante nadruk op verandering. Toch ontworstelt één aspect van het historisch verleden zich aan het stringente vraag- en antwoordschema van het vooruitgangsverhaal, met name de cultuurgeschiedenis. Opnieuw wordt cultuur als iets ongrijpbaars gezien dat zich volgens zijn eigen wetten ontwikkelt⁵⁶.

Het vooruitgangsverhaal toont enorme gelijkenissen met het liberale verhaal; de vooruitgangsgedachte, de onvermijdelijkheid van en de voortdurende terugkoppeling naar het heden zijn slechts enkele daarvan. Het grote verschil met het liberale verhaal is dat in het vooruitgangsverhaal de naïeve ideologische onderbouw wordt verlaten: het heden is weliswaar onvermijdelijk maar daarom niet zaligmakend, er is geen realisatie meer van een idee in de geschiedenis. Het vooruitgangsverhaal omschrijft enkel het heden als een dwingende kracht op het verleden (scherprechters-gedachte). Inderdaad wordt het heden positiever geduid maar ook dit heden is niet onproblematisch zo blijkt uit de leerboeken die effectief de naoorlogse periode behandelen.

Het cyclische verhaal

Het cyclische verhaal bevindt zich in de leerboeken geschiedenis die de twintigste eeuw (vanaf 1918) bespreken. De naamgeving verwijst naar de cyclische structuur die dat type *narratio* kenmerkt. In plaats van het geïntegreerde schema (zoals in het vooruitgangsverhaal) wordt de geschiedenis in dat verhaal opgedeeld in drie periodes met elk een dominant spanningsveld. De overgang tussen die periodes wordt zeer summier uitgewerkt, in tegenstelling tot het vooruitgangsverhaal, waar de beweging op alle mogelijke manieren wordt gelegitimeerd. De eenheid van het vooruitgangsverhaal verbreekt tot drie chronologische subverhalen, elk met een eigen spanningsboog in een drieledige verhaal. De cyclus van de geschiedenis voltrekt zich in elk van die verhalen: er ontstaat een probleem, dat probleem kent een evolutie en tenslotte een einde. Die verhaalstructuur is gelijklopend met de cyclische geschiedopvatting van de Oudheid. De geschiedenis werd geconcipieerd volgens de organische “kringloop van bloeien, verwelken, sterven en opnieuw ontkiemen”⁵⁷.

⁵⁶ WALTER SMITS, HUGO VAN DE VOORDE & RIA VAN LOOVEREN, *Europa en de wereld...*, p. 217.

⁵⁷ HERMANN W. VON DER DUNK, *De organisatie van het verleden. Over grenzen en mogelijkheden van historische kennis*, Bussum, 1982, p. 53.

Het begin van het driedelige verhaal pikt de draad op van het vooruitgangsverhaal : ook hier wordt zeer duidelijk een nieuw begin gecreëerd, meer dan in de leerboeken uit de jaren 1970 of 1980 het geval was. De termen “keerpunt in de geschiedenis”⁵⁸ of “versnelling”⁵⁹ markeren in de leerboeken een radicaal nieuw begin. Het leerboek uit de reeks *Documentatiemappen geschiedenis* zorgt voor een duidelijke visuele cesuur, door op de eerste pagina de afbeeldingen te plaatsen van vijf leiders wier heerschappij in 1918 eindigt. Onder de geportretteerden staan Nicolaas II van Rusland, Mehmed VI van het Ottomaanse Rijk en natuurlijk Wilhelm II van het Duitse Rijk⁶⁰. Die wisseling van de garde zorgt voor een nieuw elan in de geschiedenis.

Het nieuwe begin wordt niet alleen retorisch onderbouwd, maar bevindt zich ook in het geschiedverhaal zelf. Het antwoord op de historische vraag van de negentiende eeuw geldt als een nieuw begin. De opkomst van zowel de massademocratie als de vestiging van een communistische staat in Rusland, onderstrepen het fundamenteel nieuwe karakter van de periode na de Eerste Wereldoorlog⁶¹. Ook op andere gebieden, bijvoorbeeld in de kunsten, gewaagt men van een nieuwe start in 1918⁶². Zodoende wordt een afstand gecreëerd tussen de periode voor 1918 en die na 1918. Alles wordt opeens verschillend door de invoering van de democratie. Ook de problemen die tijdens het interbellum de kop zullen opsteken, hebben te maken met die nieuwigheid : het volk is niet gewoon om met de democratie om te gaan. De ‘onwennigheid’ van het volk ten overstaan van de democratie is in narratief opzicht de voornaamste reden voor de Tweede Wereldoorlog : het volk wordt opnieuw gepercipieerd als de actor van de geschiedenis; de factische duiding over de oorzaken cirkelen rondom het volk (failliet overlegstructuren democratie, economische inkrimping wereldhandel door nationaal eigenbelang, opkomst totalitarisme dat het volk perverteert).

Die onwennigheid wordt in het geval van Duitsland en Italië extra belast met de associatie tussen democratie en nederlaag (in Duitsland) of democratie en frustratie (in Italië) : “Zo kregen de Duitsers voor het eerst in hun geschiedenis (en samen met de nederlaag) een parlementaire democratie. Ze zagen het als een opgelegde staatsvorm. De verbittering was later een uitstekende voedingsbodem voor het nazisme” of “Vele groepen in de Duitse

58 PAUL MORREN, *Twintigste eeuw*, (Memo 5), Antwerpen, 1993, p. 9 en 14.

59 JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTEN, JAN ULENS, HENK VAN DYCKE & JOS VAN DOOREN, *De twintigste eeuw*, (Fundamenten 6), Leuven, 1994, p. 3.

60 WALTER SMITS, HUGO VAN DE VOORDE & INGRID VAN RANSBEECK, *De wereld en Europa : 1918 – heden*, (Documentatiemappen geschiedenis 6), Kapellen, 1994, p. 11.

61 ROBERT LENAERTS & J. HENCKENS, *De twintigste eeuw*, (Memo 5 TSO), Antwerpen, 1996, p. 15 : “Velen eisten dat de oorlogsinspanningen beloofd moesten worden, onder meer door de massa politieke inspraak te schenken. De overheden moesten aan die eisen tegemoet komen om onlusten te voorkomen”.

62 Bijvoorbeeld in PAUL MORREN, *Twintigste eeuw...*, p. 85 : “Ook in de mentaliteit, het gedrag en de culturele expressie veroorzaakte de Eerste Wereldoorlog een keerpunt”.

bevolking hebben de Weimar-republiek innerlijk nooit geaccepteerd”⁶³. Zulke verklaring voor het snelle ineenstorten van de democratie onder fascistische druk wordt keer op keer herhaald in de verschillende leerboeken. De overaccentuering van de handelende macht van het volk lokt tegelijkertijd een overaccentuering uit van de (anti-) helden Hitler en Mussolini, die de onvrede van het volk in meer dan één opzicht kapen. Voor het eerst sinds lange tijd krijgen de figuren van Hitler en Mussolini een biografische schets in het leerboek [illustratie 5]⁶⁴. Ook de voornaamste kenmerken van de leiders passeren de revue⁶⁵. Delen van vroegere *narratio*'s worden in het driedelige verhaal – als in een postmoderne *bricolage* – gerecycleerd.

De uitwerking van de opkomst van het nazisme als pervertering van de onvrede van het handelende volk door ‘handige volksmenners’ is al terug te vinden in het liberale verhaal van net na de Tweede Wereldoorlog. Door de overgave van het volk aan een antiheld wordt het *de facto* handelingsonbekwaam : het raakt niet meer los uit de omknelling van de antiheld⁶⁶. Het volk in de overige landen reageert op de dreiging van het totalitarisme en zijn helden, door zich te keren naar eigen helden zoals Roosevelt, Stalin en in latere instantie Churchill. Die helden voor de vrijheid krijgen dezelfde retorische omkadering als de antihelden : een eigen biografische uitleg en een lijst van haast bovenmenselijke kwaliteiten. Het is de leider die het volk op sleeptouw zal nemen wanneer de oorlog tussen dictatuur en democratie losbarst : “De voor de derde keer herkozen F. D. Roosevelt stroopte de mouwen op en had geen moeite om zijn landgenoten te overtuigen hetzelfde te doen”⁶⁷. Wederom wordt in de leerboeken de onvermijdelijkheid benadrukt van de Wereldoorlog : “de tijd was rijp” of “de situatie was onhoudbaar”. Er wordt als het ware al een einde van dat tijdperk geconstrueerd.

In het verhaal van de wereldoorlog wordt, naast het vermelden van de voornaamste krijgsv bewegingen, ook voor het eerst in de leerboeken veel aandacht besteed aan de holocaust en de concentratiekampen. Hier treedt het volk terug in het verhaal als gebroken slachtoffer van de onmenselijke antiheld en zijn dictatuur. Het einde van de Tweede Wereldoorlog en de ondergang van het fascisme creëert een nieuwe start in de

63 WALTER SMITS, HUGO VAN DE VOORDE & INGRID VAN RANSBEECK, *De wereld en Europa...*, p. 16 : Zie ook JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTTEN, JAN ULENS, HENK VAN DYCKE & JOS VAN DOOREN, *De twintigste eeuw...*, p. 73.

64 De meest uitgewerkte zijn te vinden in PAUL MORREN, *Twintigste eeuw...*, p. 30 en 43. Zie ook : JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTTEN, JAN ULENS, HENK VAN DYCKE & JOS VAN DOOREN, *De twintigste eeuw...*, p. 83 : “[...] geniale leiders als Mussolini en Hitler”.

65 Bijvoorbeeld in ROBERT LENAERTS & J. HENCKENS, *De twintigste eeuw*, p. 30 : “Hitler was een vrijgezel, die heel wat amoureuze avontuurtjes beleefde”.

66 XAVIER ADAMS & IGNACE MASSON, *Geschiedenis 6*, Antwerpen, 1994, p. 27 : “Door intimidatie, totalitarisme en indoctrinatie werd het Duitse volk in de pas gedwongen”. Zie ook PAUL MORREN, *Twintigste eeuw...*, p. 32 : “Italië was van dan af in de handen van een genadeloze dictatuur”.

67 PAUL MORREN, *Twintigste eeuw...*, p. 106.

geschiedenis van de twintigste eeuw. De retorische nadruk op de onvermijdelijkheid van de oorlog moet in dat opzicht worden begrepen : de oorlog moet er komen want hij constitueert een einde en een nieuw begin.

Een volgend spanningsveld maakt na de Tweede Wereldoorlog de dienst uit in het cyclische verhaal : de Koude Oorlog. Er wordt net als voor 1918 en op dezelfde manier een nieuw begin gecreëerd in 1945. Zowel op het vlak van de binnenlandse politiek (met de invoering van de sociale zekerheid) als de internationale politiek ('het IJzeren Gordijn' en de 'Koude Oorlog') als in de economie ("keynesiaanse revolutie")⁶⁸, zijn er fundamenteel nieuwe elementen te onderkennen, die een nieuwe start in de geschiedenis garanderen. Het conflict tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie wordt het nieuwe dominerende spanningsveld in de geschiedenis na 1945. De band met het voorafgaande grote conflict wordt slechts terloops aangehaald en wordt als relatief onbelangrijk beschouwd. Er wordt in elk geval op narratief vlak niet veel moeite gedaan om de periode na 1945 te koppelen met de eraan voorafgaande periode. Het interbellum is beëindigd in 1940 en vanaf 1945 breekt er een nieuwe start aan met een nieuw centraal probleem : "Neen, de wereld van na 1945 zou nooit meer kunnen zijn wat de wereld van voor 1939 was geweest"⁶⁹.

Het verhaal van de naoorlogse periode vangt aan met de observatie van de verdeeldheid in de Verenigde Naties bij de oprichting van die instantie. Uit die verwijdering tussen de voormalige bondgenoten ontstaat al gauw een oorlogssituatie zonder uitgesproken vijandelijkheden⁷⁰. De verschillende fasen van de Koude Oorlog, met de 'warme' conflicten in de periferie (vooral de Vietnamoorlog wordt uitgewerkt)⁷¹, worden vervolgens uit de doeken gedaan. De Koude Oorlog wordt beschouwd als het conflict dat de wereld verdeelt en de andere bewegingen in die periode stuurt en vormgeeft. Zo worden de Europese eenmaking en de dekolonisatie besproken in hun relatie met de Koude Oorlog. Slechts in de schaduw van dat overheersende conflict, krijgt de rest van de naoorlogse bewegingen vorm.

In dat naoorlogse verhaal is er weinig plaats weggelegd voor personen of voor het volk (dat in zijn slachtofferrol van tijdens de Tweede Wereldoorlog blijft steken) : twee vrij

68 JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTTEN, JAN ULENS, HENK VAN DYCKE & JOS VAN DOOREN, *De twintigste eeuw...*, p. 187 : "Na de oorlog kreeg de theorie van Keynes zo'n grote invloed op het economische denken dat men gerust mag spreken van een keynesiaanse revolutie".

69 Kort samengevat in PAUL MORREN, *Twintigste eeuw...*, p. 138.

70 PAUL MORREN, *Twintigste eeuw...*, p. 138 : "De laatste fase van de krijgsv verrichtingen en de gebeurtenissen daaropvolgend lieten duidelijk uitschemeren dat de door de oorlogsomstandigheden opgedrongen verstandhouding tussen Amerikanen en Russen al vlug in een concurrentiestrijd zou overgaan".

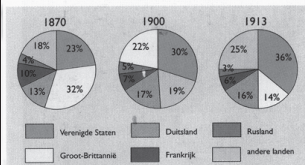
71 Bijvoorbeeld in WALTER SMITS, HUGO VAN DE VOORDE & INGRID VAN RANSBEECK, *De wereld en Europa...*, p. 89 : "Eerst het kolonialisme en nadien de Koude Oorlog hebben ervoor gezorgd dat het [Vietnamese] volk tientallen jaren het slachtoffer is geweest van internationale machtsstrijd, onderdrukking en oorlogsellende".

I DE UITBOUW VAN EEN MODERNE INDUSTRIESTAAT (1865–1914) [1, 2, 4]

Na de Burgeroorlog groeide het productievermogen van de Amerikaanse industrie fenomenaal. De VSA beleefden een gouden tijdperk, *the Gilded Age* van de *Big Business*. De ‘*captains of industry*’ (Carnegie, Rockefeller, Guggenheim, Vanderbilt ...) waren schatrijk en genoten veel prestige. Het geloof in de ‘*personal achievement*, in de ‘*selfmade-man*’, in de onbegrensde mogelijkheden van het individu was dan ook groot.

Aan het einde van de 19de eeuw waren de bedrijven uitgegroeid tot reusachtige complexen. Voortdurende technische vernieuwing werd een noodzaak. De wetenschappelijke organisatie van de arbeid in de fabrieken (lopende band, ploegensysteem) zorgde voor een groter rendement. Grote kapitaalinvesteringen werden noodzakelijk. Deze groeiende behoefte aan kapitaal werkte de industriële concentratie in de hand (de *trusts*). Vanaf 1897 verschenen de *holdings*, meestal beheerd door bankiers. Het bankkapitaal werd steeds meer verflochten met dat van de grote industrie en met de sector van de spoorwegen. De trusts monopoliseerden de productie en bepaalden hun prijzen willekeurig. Het liberalisme kwam in het gedrang. De Staat wilde hiertegen optreden. Tevergeefs. De ‘*businessmen*’ traden op als ‘sponsors’ om de partijmachines te ‘oliën’. De politieke ‘*bosses*’ manipuleerden en kanaliseerden de politieke krachten zo dat de ‘juiste’ wetgeving tot stand kwam. Door dit bondgenootschap dreigde het ‘algemeen belang’ verloren te gaan.

In de ‘*Gilded Age*’ is de *American Way of Life* grondig veranderd. De technische vooruitgang maakte massaproductie mogelijk. De prijzen van de producten daalden. Steeds meer mensen kregen een betere levensstandaard. De samenleving verstedelijkte steeds meer, vooral in de oostelijke staten. De technische vooruitgang zorgde ook voor een echte verkeersrevolutie (spoorwegen/stoomscheepvaart). Met de uitvinding van de verbrandingsmotor begon een nieuw tijdperk. In 1909 werd *General Motors* opgericht. De VSA werden *a nation on wheels*. De mobiliteit van de mensen werd groter. Door de *nieuwe communicatietechnieken* werd Amerika alsmat ‘kleiner’. De praktische Amerikaanse geest leverde in die jaren de ene nieuwigheid na de andere af. In *de massapers* lazen de mensen over de vele veranderingen in de samenleving.

b Het aandeel van de industrie van de VSA in de mondiale productie.

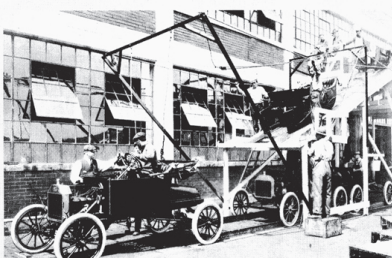
Opdrachten

- Hoe kun je stellen dat de VSA tussen 1870 en 1914 ‘het Europese model’ volgden? Geef voorbeelden.
- Verklaar het voorgaande nu ook op basis van de wereldkaart op biz 6.

Aspecten van de Gilded Age

a De verstedelijking. Op het einde van de 19de eeuw verschuift het zwaartepunt van de VSA naar de immense steden. Straatbeeld in Chicago (1840: 4000 inwoners/1900: 1 miljoen inwoners).

b Henry Ford introduceerde al in 1913 de lopende band voor zijn beroemde T-model. De productietijd daalde van 14 uur naar 93 minuten. De massaproductie was een feit. Amerika's obsessie met de auto begon.

c Een satirische prent van cartoonist Thomas Nast in Harper's Weekly, 1886. Hij hekelt de lobbying van belangengroepen: de leden van de Senaat worden voorgesteld als locomotieven. Thomas Nast sprak spottend over ‘the Railroad States of America’.

Opdracht

De VSA werden in de periode 1870–1914 een moderne industriestaat. In hoeverre veranderde dat het politieke leven én ‘the way of life’?

- De tekst wordt omringd door illustraties, randteksten en grafieken, in Renaat De Deygere, Jan Moulart, Walter Smits, Hugo Van de Voorde, Paul Vandepitte en Johan Vankeersbilck, *Historia 5*, Kapellen, 2001, p. 89.

anonieme machtsblokken met inwisselbare elites bestrijden elkaar en beïnvloeden daarbij de rest van het wereldgebeuren. De notie van historisch verhaal wordt verengd tot een continue strijd die tegelijkertijd de constituerende context is voor de overige gebeurtenissen. Er wordt vrij weinig retoriek of anticipatie aangewend in dat gedeelte van de *narratio*. In alles blijkt een overheersende *statica*. Het is dan ook met een grote verassing dat het einde van één van de protagonisten, de Sovjet-Unie, wordt verhaald. Termen als “het Wonderjaar 1989”⁷² en enigszins gezwollen formuleringen als “de tovenaar Gorbatsjov had krachten opgewekt die hij niet meer in bedwang zou kunnen houden”⁷³, verraden een totale, onverwachte ommekeer in het geschiedverhaal. De desintegratie van de USSR wordt als iets ongelooflijk aanschouwd, zonder dat er verder veel verklaringsgronden voor worden gegeven: “De val van het communistische machtsmonopolie in Oost-Europa is samen met de verdwijning van het Sovjetimperium een van de meest onverwachte gebeurtenissen uit de geschiedenis”⁷⁴. Toch werd die ineenstorting al van in het begin narratief voorbereid. Zo werd bij de bespreking van de vestiging van het communisme in Rusland sterk de nadruk gelegd op het gewelddadige en onvrijwillige karakter van de regimewisseling⁷⁵. De Oost-Europese volkeren, die doorheen de hele twintigste eeuw “in slaap waren gewiegd”⁷⁶, werden in 1989 plots wakker, met de gekende gevolgen (‘Schone slaapster’-motief). Dat plotse handelen van het volk komt ook narratief gezien volledig uit de lucht vallen: het hele verhaal door werd uitsluitend gewerkt met anonieme blokken, zodat het volk geen rol van betekenis kon spelen. Bij het besluiten van de tweede cyclus wordt het volk opeens weer als een determinerende actor voorgesteld. Het einde van die tweede onderscheiden periode wordt in narratief opzicht zeer zwak uitgewerkt. Duidelijk is wel dat de tweede spanningsboog van de geschiedenis ten einde is.

Dat enigszins geforceerde einde in de geschiedenis doet denken aan de ideeën van de Amerikaanse filosoof Francis Fukuyama in zijn fel bekritiseerde, in 1992 verschenen, *The end of history and the last man*, waarin hij het verdwijnen van de Sovjet-Unie duidt als de vervolmaking en het einde van de geschiedenis. Fukuyama argumenteert op grond van de Hegel-interpretatie door Alexandre Kojève dat het impliciete doel van de geschiedenis de realisatie is van de democratie, gekoppeld aan de liberale markteconomie. Het verdwijnen van de laatste grote tegenstander van de democratie en de vrije markt, met name het communisme, is voor Fukuyama het bewijs dat de

72 PAUL MORREN, *Twintigste eeuw...*, p. 167.

73 PAUL MORREN, *Twintigste eeuw...*, p. 249.

74 JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTTEN, JAN ULENS, HENK VAN DYCKE & JOS VAN DOOREN, *De twintigste eeuw...*, p. 180.

75 JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTTEN, JAN ULENS, HENK VAN DYCKE & JOS VAN DOOREN, *De twintigste eeuw...*, p. 49: “Wat de bolsjeviëken wilden was duidelijk: alleen regeren. Een democratisch verkozen parlement, het eerste in de geschiedenis met een socialistische meerderheid werd gewapenderhand uiteengejaagd. [...] Van meet af gebruikten de bolsjeviëken terreur om hun doelstellingen te verwezenlijken”.

76 PAUL MORREN, *Twintigste eeuw...*, p. 249.

geschiedenis als strijd tussen de liberale democratische denkbeelden en de verschillende historische antagonisten (de totalitaire regimes van de rechter- en de linkerzijde) ten einde is ⁷⁷. Inhoudelijk gezien staat het werk van Fukuyama natuurlijk dicht bij het liberale verhaal, gezien de teneur, maar de band met de cyclische *narratio* is ook niet te onderschatten. Het afkondigen van het einde van de geschiedenis naar aanleiding van het verdwijnen van de Sovjet-Unie is zeer gelijklopend met de inhoud van die *narratio*. Op gezag van een bekend specialist (een aantal leerboeken vermelden hem zelfs, al dan niet met de bedoeling om kritiek tijdens de lessen te kunnen formuleren op zijn these) wordt een nieuw einde geconstrueerd. Maar net als in 1945 betekent een nieuw einde tevens een nieuw begin.

De derde en laatste cyclus van de *narratio* vangt aan bij de ineenstorting van het Sovjetrijk. De oude spanning tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie is ten einde en de zoektocht naar een nieuw dominant element in de geschiedenis begint. Er wordt in elk geval een nieuw begin gecreëerd, om de afstand met het voorafgaande aan te geven. Frappante zinsneden als “die mutaties [in de Sovjet-Unie] maakten komaf met de naoorlogse geschiedenis” impliceren het begin van een nieuwe cyclus. Aangezien er in de leerboeken geen consensus is over wat het nieuwe spanningsveld in de geschiedenis na de val van het communisme nu eigenlijk is, wordt conform de leerplannen de brug met de toekomst gelegd. De eigen tijd wordt dan een ‘overgangstijd’ waarin verschillende nieuwe lijnen zich aftekenen: “Het einde van de twintigste eeuw dient zich aan als een overgangstijd waarin de gevolgen van de twee wereldoorlogen en de Koude Oorlog het historisch landschap niet meer volledig overschaduwen. Wij beleven een technologische revolutie die alles nieuw maakt” ⁷⁸. Er wordt gewezen op de nieuwe technologische ontwikkelingen, de Europese eenmaking, die meer dan ooit vorm krijgt, het heropflakkerend nationalisme (met als prominent voorbeeld de oorlog in ex-Joegoslavië ⁷⁹), de Noord-Zuidverhouding ⁸⁰ en het kruistvat van het Midden-Oosten. De zoektocht naar de toekomstige determinerende problematiek is begonnen, maar heeft in de jaren 1990 nog geen duidelijk resultaat opgeleverd.

De derde cyclus bevindt zich in feite nog maar in de embryonale fase. Door de sterke nadruk op het einde van het communisme, is het vanuit narratief standpunt gezien

77 FRANCIS FUKUYAMA, *The end of history and the last man*, New York, 1992.

78 LIEVE DECLERCK, GEERT MESSIAEN & PAUL VAN DAMME, *Het eigentijdse gebeuren*, (Chrono 6), Kapellen, 1994, p. 5. Zie ook WALTER SMITS, HUGO VAN DE VOORDE & INGRID VAN RANSBEECK, *De wereld en Europa...*, p. 171: “De naoorlogse periode in Europa was afgesloten. De overgang naar een nieuw tijdperk was begonnen”.

79 JOS MARTENS, J. NEUTELAERS, S. NUYTEN, JAN ULENS, HENK VAN DYCKE & JOS VAN DOOREN, *De twintigste eeuw...*, p. 3: “De akeligste ervaring is dat de spoken van onverdraagzaam nationalisme die het begin van de eeuw in bloed en rouw dompelden, bij het einde ervan opnieuw zijn opgestaan en over de aarde rondwaren, tot in het hart zelf van ons oude continent. Alsof de mensheid inderdaad onbekwaam is lessen te trekken uit het verleden”.

80 PAUL VANDEPITTE, *Twintigste eeuw*, (Tijdspiegel 6 A en B), Kapellen, 1994, p. 232.

echter noodzakelijk om een nieuwe cyclus te laten beginnen. Ook de wetenschappelijke retoriek in het werk is erop gericht om het afsluiten van de Koude Oorlog te benadrukken. Het laatste deel van de *narratio* richt zich naar ‘de’ toekomst.

Traditie en vernieuwing na 2000

In de periode na 2000 zijn er een aantal duidelijke veranderingen te merken in de leerboeken. In de leerboeken krijgen de bronnen en de illustraties een steeds dominantere positie. De tekst wordt van ondergeschikt belang. Die beweging zet zich ook door in de typografie en de lay-out. Kleuren spelen een steeds belangrijker rol in de opmaak. De tekst wordt vaak teruggedrongen in enkele kaderstukjes, die zich ook ruimtelijk op het tweede plan bevinden. De illustraties en ander bronnenmateriaal beslaan ongeveer driekwart van de oppervlakte van het blad. Een nieuwe reeks zoals *Storia* zet, in navolging van de voorloper uit de jaren 1990 *Cultura*, de toon inzake die opmaak. Andere reeksen zoals (nog altijd) *Historia* en *Anno* volgen die evolutie. [illustratie 6].

Die degradatie van het geschiedverhaal ten aanzien van het bronnenmateriaal, heeft te maken met de uiteindelijke teloorgang van het *Bildungs*ideaal⁸¹. *Bildung* van een leerling wordt niet meer als prioritair aanzien, eerder het bijbrengen van utilitair te meten vaardigheden staat nu voorop in het onderwijs. Aangezien geschiedenis niet meer om zijn intrinsieke waarde kan worden bestudeerd, wordt het nut van de geschiedenis expliciet gedefinieerd als het bijbrengen van een kritische attitude (cf. invoering van attitudele eindtermen). Daarom wordt er zoveel aandacht besteed aan het flexibele, interpreteerbare bronnenmateriaal, meer dan aan het te statisch geachte historisch verhaal. Een dergelijke beweging was reeds vroeger ingezet (cf. aandacht voor de toekomst in de leerboeken van de jaren 1990) maar na 2000 wordt het bronnenmateriaal de norm voor een lespraktijk (zoals dan ook tot uiting komt in de lay-out). Een reeks leerboeken drijft deze evolutie de logische stap verder door de constructie van het verleden expliciet te verwoorden en de beginselen van de historische methode uiteen te zetten⁸².

Aangezien geschiedschrijving constructie is, wordt het dan ook mogelijk voor de leerling om zelf aan geschiedconstructie te doen door de bronnenkritiek toe te passen. Om die

81 Voor die teloorgang, zie KEES RIBBENS, *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945-2000*, Hilversum, 2002, p. 58 en JO TOLLEBEEK, “Historisch besef in Vlaanderen : identiteit en vervreemding”, in *Ons Erfdeel*, 33, 1990, p. 165-167.

82 RENAAT DE DEYGERE, JAN MOULAERT, WALTER SMITS, HUGO VAN DE VOORDE, PAUL VANDEPITTE & JOHAN VAN KEERSBILCK, *Historia* 5, Kapellen, 2001, p. 201 : uiteenzetting over de grenzen van de historische kennis. En KRISTEL BEKERS, KRIS MERCKX, JACKY PHILIPS, LUC VAN DEN BROECK, JOS VAN DOOREN & WOUT VAN IMPE, *Storia* 5 ASO, Wommelgem, 2001, p. 7 : “Veel mensen denken ten onrechte dat de geschiedenis overeenstemt met het verleden. Zij beseffen niet dat het om een reconstructie van het verleden gaat. De geschiedenis vertelt eigenlijk wat geschiedkundigen denken dat er in het verleden gebeurd is”.

benadering in goede banen te leiden, worden in de huidige generatie leerboeken bij letterlijk elke illustratie, elk bronfragment of elke grafiek een aantal vragen naar interpretatie, grotere historische samenhang, context en dergelijke vermeld. Geschiedenis wordt niet meer bestudeerd omwille van zijn intrinsieke waarde, maar omdat de studie van de geschiedenis de kwaliteit van het kritisch redeneren stimuleert. Geschiedenis evolueert zodoende tot een technische, instrumentele wetenschap die de scholier een aantal vaardigheden leert (zoals bijvoorbeeld andere schoolvakken als wiskunde of fysica)⁸³. Die nadruk op vaardigheden is dodelijk om een narratieve conceptie in de leerboeken terug te kunnen vinden.

Die grote aandacht voor de vaardigheden van de historicus zorgen voor een grotere wetenschappelijke status van diens werk : de wetenschappelijke retoriek in de leerboeken die recentelijk werden gepubliceerd, bouwt volledig op de visies van historici en andere specialisten. Men kan stellen dat de grote verhalen worden ingeruild voor ‘grote vertellers’. De historicus, die slechts een constructie biedt van de verleden historische werkelijkheid, wordt in dezelfde leerboeken ten tonele gevoerd als de alwetende specialist die de historische kennis legitimeert. Paradoxaal genoeg wordt langs de ene kant de wetenschappelijke waarde van de historicus en diens onderzoek in twijfel getrokken en wordt langs de andere kant de historicus op een wetenschappelijk voetstuk geplaatst. Een postmodern aandoend relativisme gaat hand in hand met een als modernistisch te kwalificeren geloof in de kenbaarheid (via ‘sporen’) van het verleden.

Het relativistisch aspect van die beweging uit zich verder in het plaatsen van tegenstrijdige gegevens op dezelfde bladzijde; de hoofdtekst legt een aantal stellingen voor die eventueel worden weerlegd of genuanceerd door bronnenmateriaal of door onderzoek door ‘specialisten’. Kennis wordt een gegeven dat niet zozeer meer voortvloeit uit *narratio*, maar uit discussie en ‘eigen’ onderzoek (modernistische aspect).

In een dergelijk veranderd klimaat ten overstaan van de plaats die geschiedenis geacht wordt te vervullen in het onderwijs, wordt het moeilijk(er) om een zinvol onderzoek te kunnen voeren naar bestaande narratieve structuren. Toch is het niet geheel onmogelijk : het tekstuele gedeelte blijft interpreteerbaar, zelfs indien het maar op het tweede plan naar voor komt. De *narratio* voor het vijfde leerjaar ondergaat in die leerboeken een kleine verschuiving. Het einde van het leerboek wordt niet meer in 1918 geplaatst, maar wordt verschoven naar 1945 (leerplanvereiste). Zo wordt de opkomst van het nazisme ondergebracht in de vraag- en antwoordlogica van het vooruitgangsverhaal. De historische vraag naar de strijd tussen arbeider en burger wordt zodoende uitgebreid tot de werkbaarheid van de massademocratie en de historische gevolgen van de feilbaarheid

⁸³ Vergelijk met de Nederlandse situatie, advies van de zogeheten Commissie De Wit (maart 1998), voor de integrale tekst zie <http://home.casema.nl/wilschut/dewit.htm>.

van dat systeem. De verklaring van de opkomst van Hitler en Mussolini is dus radicaal anders dan in het cyclische verhaal, waar het volk de handelende positie wordt toegekend. Eén leerboek voor het vijfde jaar blijft echter die laatste visie bevestigen en ondersteunt die in narratief opzicht. Zo is dat leerboek het enige waarbij er in krasse bewoordingen een einde (en een nieuw begin) wordt geformuleerd in 1918⁸⁴. De meeste leerboeken breiden echter het antwoord van de geschiedenis op de centrale vraag van de negentiende eeuw (de vraag naar de verhouding tussen burger en arbeider en de politieke machtsdeling) uit tot in 1945.

Het leerboek voor het laatste jaar van het middelbaar onderwijs volgt niet meer de structuur van het cyclische verhaal. In feite is elke notie van geschiedverhaal in die leerboeken onbestaand. Er wordt een inventaris opgemaakt van de eigentijdse problematiek (eventueel zelfs gekaderd in een zeer brede context door middel van tijdsassen, beschavingsgeschiedenissen of *stepping stones*). Het heden keert terug in de leerboeken als determinerende factor : zo wordt de Koude Oorlog met zijn verschillende fases en zijn warme conflicten slechts zeer summier uitgewerkt. Waar de Koude Oorlog nog een overheersend element was in het cyclische verhaal, wordt die nu beschouwd als een kleine episode uit de naoorlogse geschiedenis. Het leerboek verdrinkt in een informatiestroom van visies van historici en van artikelen uit de pers⁸⁵. De historische uitwerking wordt beperkt tot een aantal hedendaagse problemen (zoals de vrouwenemancipatie, het Midden-Oosten, de technologische ontwikkeling, moslimfundamentalisme) en hun ontwikkeling in het verleden [illustratie 7]. Het hodiecentrisme werkt verstikkend op het geschiedverhaal. Er wordt naarstig gezocht naar verschillende bindmiddelen met 'de toekomst'. Een rode draad ontbreekt echter, wat zich dan ook laat voelen in het geschiedverhaal.

V. Conclusies

De studie van leerboeken kan de historicus niet alleen attent maken op de rijkdom van dat brontype, wat het uitgangspunt was van dit artikel, maar ook op geschiedtheoretisch vlak kan een narratief geïnspireerde studie tot een aantal conclusies leiden. De beweging van de verschillende *narratio*-typen kan worden beschreven als een evolutie van vrij geëngageerde en daardoor ook relatief eendimensionale geschiedverhalen (zoals het liberale verhaal), naar meer complexe narratieve structuren. De telkens terugkerende referentie naar een klassieke ideeëngeschiedenis, door de *narratio*'s te vergelijken met

84 RENAAT DE DEYGERE, JAN MOULAERT, WALTER SMITS, HUGO VAN DE VOORDE, PAUL VANDEPITTE & JOHAN VANKEERSBILCK, *Historia* 5..., p. 137 : "De betekenis van die Eerste Wereldoorlog was er niet minder om. De 'Grote Oorlog' markeerde het einde van de 'lange negentiende eeuw' en het begin van een 'korte twintigste eeuw' (1919 -1989), waarin Europa zijn wereldheerschappij moest afstaan aan nieuwe grootmachten".

85 Vooral in HERMAN DE PRINS, MARC MULLENS & JEF SWERTS, *De grote versnelling*, (Tekens 6.1. en 6.2.), Antwerpen, 2002.

bestaande historiografische modellen, was soms voor de hand liggend, even vaak ook minder duidelijk. Dit besluit poogt op de verbinding van analyse en verruiming van het blikveld door te gaan : wat heeft de theoretische onderbouw van het narrativisme nu aan surplus te bieden voor de studie van geschiedenisleerboeken en omgekeerd, wat kan de studie van geschiedenisleerboeken bijbrengen aan de theoretische geschiedenis ?

Door het aanwenden van de theoretische inzichten van het narrativisme over het geconstrueerde karakter van de geschiedenis, werd voornamelijk een nieuwe manier van lezen 'gewonnen'. De aandacht voor het geschiedverhaal als geheel (en niet als louter bron voor beeldvorming) zorgde voor het beschrijven van een eigen dynamiek in de geschiedenisleerboekenwereld. Dat is tegelijk ook de achilleshiel van die analyse : een geschieddidactische en contextuele verruiming zou ons eenvoudigweg te ver van het oorspronkelijke doel brengen, namelijk een nieuw onderzoeksperspectief voor geschiedenisleerboeken exploreren. Toch meen ik dat die benadering een genuanceerder licht kan werpen op de klassieke tweedeling in aparte ontwikkeling van vrij en officieel onderwijs.

De evolutie van archetypes, die de realisatie van een einde in de geschiedenis vooropstellen, naar meer ingewikkelde *narratio*-types die worstelen met de verhouding tussen verleden, heden en toekomst, kan als een spiegel dienen voor de 'evolutie' in de naoorlogse westerse cultuur. Die veranderingen in de cultuur worden beschouwd als een beweging, weg van een naïef 'positivistisch' geïnspireerd modernisme (of althans zo geduid door diens critici), naar een centrifugaal postmodernisme⁸⁶. Of ligt het gewoon aan het heden zelf waarin minder gemakkelijk een overheersend paradigma te vinden is (cf. kritiek op Fukuyama-these) ? Toch blijven er temidden die veranderingen ook een aantal kenmerken van de *narratio* ongewijzigd. Zo behoudt het geschiedverhaal in het merendeel van de gevallen zijn chronologische ordening. Verder kennen de historische actoren weliswaar verschuivingen inzake narratieve waarde, maar blijven telkens dezelfde personages (de held en het volk, al dan niet verdeeld weergegeven in burger en arbeider), de dienst uitmaken in de *narratio*. Ook de constructie van een verhaal volgens één centraal concept is een onveranderd gegeven in de onderzochte periode⁸⁷. Tenslotte behoudt één fundamentele factor door de evolutie van de *narratio*'s heen zijn problematisch karakter : het statuut van het einde.

Het heden werd in het liberale verhaal gezien als de vervulling van een determinisme : de vervolmaking van de maatstaf van de liberale democratie (die these zal Francis

86 Voor deze band tussen modernisme en postmodernisme, zie de veel genuanceerder uitwerking van DAVID A. HOLLINGER, "The knower and the artificer, with postscript 1993", in DOROTHY ROSS (ed.), *Modernist impulses in the human sciences 1870-1930*, Baltimore/Londen 1994, p. 26-53.

87 Dit centrale concept vertoont (misschien meer dan) een 'familiegelekenis' (om Wittgenstein te citeren) met de *colligatory concepts* van Walsh; zie hiervoor HERMANN W. VON DER DUNK, *De organisatie van het verleden...*, p. 286.

3 Islamitisch leven bij het begin van de 21e eeuw

Verskillende levenswijzen leiden tot confrontatie

Vele moslims werken, kleden, communiceren en vermaken zich zoals wij, westerlingen, dat doen. Daarnaast wordt in de islamitische wereld ook toenemend de sharia, de islamitische wet, toegepast: overspelige vrouwen worden gestenigd, dieven worden de hand(en) afgehakt, moslimvrouwen dragen kleding die hun hele lichaam, inbegrepen hun gelaat verhuult. Contacten tussen mannen en vrouwen worden in het openbaar zoveel mogelijk verhinderd. Hoe verscheiden de islamwereld zich in de diverse gebieden ook ontwikkeld heeft, er blijft momenteel steeds deze tegenstelling bestaan dat sommigen de westerse levenswijze volgen en anderen in toenemende mate een re-islamisering beogen.

Niet overal gelijke rechten voor mannen en vrouwen

Toen na de Tweede Wereldoorlog het onderwijssysteem in de islamitische staten verder ontwikkeld werd, groeide ook het aandeel van de meisjes in alle onderwijsrichtingen. In enkele landen kunnen ondertussen zo goed als alle vrouwen van de jongere generatie lezen en schrijven. Ten gevolge van deze algemene vorming en de versterkte universitaire opleiding zijn steeds meer vrouwen actief in het bestuur, het gerecht, de onderwijswereld en de gezondheidszorg. In progressieve islamitische staten zijn er zelfs reeds vrouwelijke ministers en premiers.

Deze ontwikkelingen, zoals de stijgende beroepsbezigheden van vrouwen in de traditionele landbouw en ook in de industrie veranderden toch niets aan de juridische en feitelijke eerste-rangsrol van de man. Dit hangt samen met de specifieke islamitische opvatting over familie en familiale rolverdeling in het kader van de gemeenschap van alle gelovigen. Dit islamitisch gedachtegoed vertrekt principieel van de 'umma', de voorgestelde gemeenschap van alle moslims, binnen dewelke er geen plaats is voor het individualisme van individu's. Daarom wordt een vrouwenbeweging, die naar westers voorbeeld het recht van de vrouw als individu beklemtoont, als een bedreiging voor de gemeenschap beschouwd. De kleinste eenheid van de 'umma' is de familie, zowel als godsdienstig centrum dan als toevluchtsoord en middelpunt van veiligheid en geborgenheid.

De sharia regelt rechten en plichten binnen de familie, die voor de man in de eerste plaats bestaan in de zorg voor zijn familie en voor de vrouw in gehoorzaamheid en trouw tegenover de man en de verzorging van het gezin en het huishouden.

Uit deze basisverhouding, die onafhankelijk van de in de jongste tijd formeel toegezegde gelijkberechtiging in de grondwetten nog steeds van kracht is, worden alle regels afgeleid in verband met een huwelijksluiting zonder aanwezigheid van de bruid, het recht van de man op lichamelijke tuchtiging der vrouw, mannelijke polygamie, verstoting van de vrouw, verminderde erfenis- en getuigenisrechten voor vrouwen, de sluiert als uitdrukking van religieuze, morele voorstellingen, het krenken van de mannelijke eer door het 'immorele' gedrag van de hem toevertrouwde vrouw.

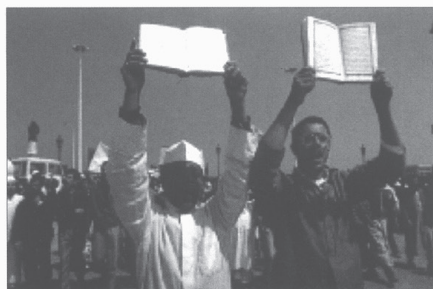
Problematische toekomstperspectieven

Vooraf de vrouwen worden getroffen door enkele actuele ontwikkelingstrends. Omwille van de daling van de sterftecijfers en door de betere hygiënische omstandigheden en medische verzorging is de bevolkingsaan groei wereldwijd het hoogst in de islamitische wereld. Meer overlevende kinderen vormen dan weer een sterkere belasting voor de vrouwen.

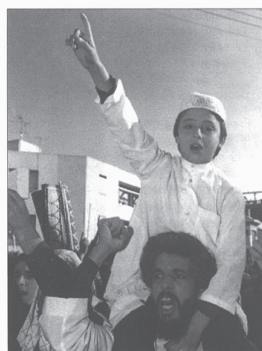
In heel wat islamitische landen verhuizen plattelandsbewoners in toenemende mate naar de steden. Daardoor worden er minder voedingsmiddelen geproduceerd. De mensen verliezen hun vertrouwde psychische en sociale bewegingsvrijheid van het vroegere landelijke leven en het sociale net waaraan ze gewend waren. Soms lossen zich zelfs de families op.

Naar huidige waarnemingen kennen islamitische stromingen de grootste toeloop en het grootste succes in landen waar de maatschappelijke en economische crisissen zich vertalen in voedseltekort, armoede, corruptie van het bestaande regime, werkloosheid en de daaruit volgende angst voor de toekomst.

Waar de islamitische bewegingen zich kunnen doorzetten, waar politieke leiders de oude religieuze bepalingen als legitimatie- en machtsmiddel gebruiken, wordt doorgaans de sharia scherper toegepast en verliezen de vrouwen rechten die ze tijdens de laatste decennia verworven of toegezegd hadden gekregen. Zo zal de emancipatiebeweging in de toekomst voor enorme opgaven komen te staan of zal ze een compromis moeten vinden over de rol van de vrouw conform de oude islamitische waarden.

28 Islamitische demonstraties in Algerije: algemene staking van het islamitische 'Heilsfront' FIS (Front islamique du Salut) op 25 mei 1991 met de koran omhooggestoken.

29 Een aanhanger van het FIS, met zijn zoon op zijn schouders, viert met pro-islamitische parolen, de verkiezingsoverwinning van het FIS op 26 december 1991.

• Aandacht voor de islam in recente leerboeken, in Xavier Adams, Jos Martens en Jeannick Vangansbeke, *Anno 6*, Lier, 2002, p. 125.

Fukuyama in de jaren 1990 terug uit de vergetelheid oprakelen). De verhouding met het heden is in dat deterministisch perspectief niet zo onproblematisch als ze op het eerste zicht lijkt. Door de narratieve eindconstructie botste het heden als einde van het geschiedproces op de wetenschappelijke retoriek die de geschiedenisbeoefening in de jaren 1940 en 1950 eigen was (het wetenschapstpos). Toch restte de auteurs geen andere keuze. Het einde moest beschreven worden als de realisatie van de constituerende ideeën, aangezien dat de onderliggende assumptie van die types *narratio* was. Het einde moest in overeenstemming zijn met de rest van het geschiedverhaal.

In de jaren 1990 en na 2000 werden de narratieve structuren van de negentiende en de twintigste eeuw allebei verzelfstandigd. Die splitsing viel vooral voordelig uit voor de *narratio* die handelde over de negentiende eeuw : die werd opgevat als een progressieve beantwoording van een vroegere historische vraag. De moeizame relatie met het einde kreeg in het vooruitgangsverhaal op het eerste zicht geen kans. De geschiedenis werd een logisch karakter toegeschreven door het eenvoudig beantwoorden van een vraag. Wat kon er meer voor de hand liggend zijn ? De geschiedenis leek ontgaan te zijn van de last van een einde. Maar om de beweging in het verleden blijvend te legitimeren (dat was essentieel in het vooruitgangsverhaal) werd een brug aangelegd naar het heden. Het heden verkreeg aldus een status als maatstaf (liberale verhaal) of scherprechter (vooruitgangsverhaal) : het einde van de bewegingsgeschiedenis werd gekoppeld aan het heden. Door die koppeling met het heden, verloor de narratieve structuur zijn zelfstandig karakter. Temeer omdat het heden in het cyclische verhaal als in beweging, in evolutie naar de toekomst werd beschreven. De relatie tussen heden en toekomst enerzijds en het einde aan het geschiedverhaal anderzijds bleef een probleem in de narratieve structuren, tot in de meest recente leerboeken.

Het lijkt erop dat de continue fascinatie bij de aanhangers van het narrativisme voor de verklarende mogelijkheden van het verhaal, met het centrale historiografische probleem van het statuut van het einde in verband kan worden gebracht. Het opheffen van de verrassingen in het verleden door die op te vangen, hetzij in een narratieve structuur, hetzij in een causale verbinding, is door Hermann W. Von der Dunk als één van de belangrijkste krachten in de geschiedenis geduid⁸⁸. Ook Lionel Gossman beschouwt die functie van het verhaal als één van de voorwaarden voor wat hij een ‘rationele historiografie’ noemt⁸⁹. Die twee eminente historici plaatsen zich daarmee op nagenoeg dezelfde (theoretische) golflechte als Frank Kermode. Toch lijkt het einde in de geschiedschrijving niet sterk genoeg om een constituerende functie toegeschreven te worden. Het einde als rotsvast fundament voor het geschiedverhaal blijkt een illusie te zijn.

⁸⁸ Zie zijn (iets te ongenueanceerde) bespreking van ‘Geschiedenis als verhaal’ in HERMANN W. VON DER DUNK, *De organisatie van het verleden...*, p. 281-300.

⁸⁹ LIONEL GOSSMAN, “The rationality of history”, in Id., *Between history and literature*, Cambridge, 1990, p. 290-293.

Hermann W. Von der Dunk en Jo Tollebeek onderkennen in dat opzicht de verleiding van het finalisme in de geschiedenis ⁹⁰. Von der Dunk duidt het finalisme aan als de kunstgreep, waardoor de historicus het einde van het geschiedverhaal wél in overeenstemming kan brengen met het voorafgaande. Hij bestempelt het inbrengen van een teleologie (doelgerichtheid) in de geschiedenis als een poging tot legitimering van het finalisme door de historicus. De geschiedschrijver maakt gebruik van zijn 'narratief surplus aan afloop-kennis' om zijn historische studie letterlijk dicht te schrijven. De historicus doet dat door doorheen de studie frequente verwijzingen naar het einde (de anticipatie) in te brengen. De geschiedenis wordt aldus verengd tot een voorgeschiedenis van het einde ⁹¹. Toch onderkent de historicus tijdens zijn opzoekingswerk vaak de mogelijkheid van een andere wending en afloop in de geschiedenis (possibilisme), in de woorden van Johan Huizinga : de verschillende "mogelijkheden die in de schoot der geschiedenis lagen" ⁹². Die opties kan hij echter niet allemaal uitwerken omdat die niet (alle) in overeenstemming te brengen zijn met het einde van zijn werk. Zo worden vaak aspecten die niet stroken met de vooropgestelde theorievorming van een werk, onderbelicht gelaten of niet vermeld. Die zullen misschien later, wanneer in de eigen tijd van de historicus nieuwe fenomenen opduiken die een historische 'voorgeschiedenis' behoeven, worden (her)ontdekt ⁹³. Het besef van het finalisme neemt bij Von der Dunk (te) veel verschillende vormen aan ⁹⁴.

Ik zou de wildgroei aan verschillende soorten finalisme die Hermann W. Von der Dunk definieert, willen terugbrengen tot twee soorten. De eerste soort heb ik gepoogd te illustreren aan de hand van de voorbeelden uit de ideeëngeschiedenis. Die theorieën over het verloop van de geschiedenis delen allemaal één karaktertrek : de aangehaalde historici (Augustin Thierry en Francis Fukuyama op kop) beschouwen het geschiedverloop als een onvermijdelijk gedetermineerd proces. Dergelijk finalisme bevindt zich met andere woorden op het niveau van de geschiedtheorie. In de geschiedenis wordt een doel ontdekt ⁹⁵.

90 JO TOLLEBEEK, "Geschiedenis met een doel. Finalisme en antifinalisme in de geschiedschrijving van de Nederlandse cultuur", in Id., *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België*, Amsterdam, 1994, p. 92-117.

91 HERMANN W. VON DER DUNK, *De organisatie van het verleden...*, p. 302.

92 Aangehaald in JO TOLLEBEEK, "Geschiedenis met een doel...", p. 92.

93 Hermann Von der Dunk merkt in dit opzicht de nieuwe stroom op aan naoorlogse studies die gewijd zijn aan het conflict tussen bourgeoisie en proletariërs, studies die vaak expliciet of impliciet pretenderen een prelude te vormen op de naoorlogse confrontatie tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Hij gewaagt in dit opzicht van een presentisme, een onrechtmatige projectie van eigentijdse structuren in het verleden; zie HERMANN W. VON DER DUNK, *De organisatie van het verleden...*, p. 310-311.

94 Zie voor deze verschillende vormen van finalisme : HERMANN W. VON DER DUNK, *De organisatie van het verleden...*, p. 300-313.

95 De verschillende narratieve representaties van de Franse Revolutie, die literatuurtechnisch werden geanalyseerd door Ann Rigney zou ik ook willen onderbrengen in deze vorm van finalisme, aangezien de drie door Rigney besproken historici elk een eigen specifieke 'politiek' geïnspireerde versie van de Franse Revolutie gaven, geen louter 'neutraal' en 'objectief' verhaal; zie ANN RIGNEY, *The rhetoric of historical representation. Three narrative histories of the French Revolution*, Cambridge, 1990.

De tweede versie van finalisme bevindt zich uitsluitend op het vlak van de historische praktijk. Ik zou aan de hand van de resultaten van deze studie willen besluiten dat het een narratieve vereiste is om het einde te laten doorgaan als een constituerend element. Die constitutie kan pas worden opgemerkt wanneer die in de periferie aan het wankelen wordt gebracht. In de specifieke omgeving van het geschiedenisleerboek komt de spanning tussen het einde als constituerend narratief element en het weerbarstige (want niet ten einde) heden het meest tot uiting. Door de pedagogische vereiste van volledigheid, moet het heden ook verschijnen in het leerboek, zelfs als die ‘heden-informatie’ tegenstrijdig is met de onderliggende narratieve structuur. Het verhaal is ten einde, maar de geschiedenis gaat verder en moet dus zijn weergave vinden in het leerboek. De narratieve begronding van een historisch werk door een professionele historicus is, in tegenstelling tot die van het leerboek, eenvoudiger en dus minder goed op te merken. De historicus kent geen pedagogische eis tot volledigheid. Hij moet overtuigen en wendt daartoe de narratieve en retorische overtuigingskracht aan van een inclusief en synthetisch einde, waarin alle voorafgaande elementen op een zinvolle manier worden gesublimeerd. De geschiedenis duldt veelal geen tegenspraak. Het narratieve finalisme behoort tot het grondschema van de historiografische praktijk ⁹⁶.

Die visies op de overheersende functie van het einde leiden tot de vraag naar de epistemologische waarde van de geschiedenis als wetenschap. Als één van de favoriete vormen waarin de geschiedenis aan de lezer wordt gepresenteerd een dergelijk ‘structureel’ probleem vertoont, wat is dan nog de wetenschappelijke waarde van de geschiedenis? Maar misschien moet niet zo vlug tot deze conclusie worden besloten ⁹⁷. Dit artikel rust zelf op een aantal veronderstellingen die relatief gemakkelijk te problematiseren zijn. Zo wordt de historicus veelal als een regisseur van het verleden beschouwd. In dit artikel worden overigens veel metaforen uit de toneelkunst ontleend zoals ‘een rol spelen’, ‘naar het voorplan halen’ enzovoort. De geschiedschrijver wordt zodoende voorgesteld als een narratieve alleenheerser die de personages van de geschiedenis (het volk, de held en de antiheld) het *theatrum mundi* laat bestijgen en ze ten gepaste tijde laat verdwijnen van de scène zodat een nieuw bedrijf kan starten. Die werkwijze veronderstelt een aantal concepties over geschiedenis die ik zo accuraat mogelijk heb proberen te beschrijven in de theoretische onderbouw.

⁹⁶ Vergelijk met de uiteenzetting van Lionel Gossman over de visies van Jörn Rüsen en Hans Baumgartner (LIONEL GOSSMAN, “Rationality of history”..., p. 293). Vergelijk met de originele uiteenzetting in JÖRN RÜSEN & HANS BAUMGARTNER, “Erträge der Diskussion”, in EBERHARDT LAMMERT (ed.), *Erzählforschung: ein Symposium*, Stuttgart, 1982, p. 697. Eenzelfde aanvoelen is terug te vinden in JO TOLLEBEEK, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860*, Amsterdam, 1990, p. 404: “Het lijkt er dus op dat het door Lorenz afgeschoten narrativistische model, waarin de verklaring precies in de *narratio* wordt opgesloten, minstens een deel van de historische praktijk dekt?”

⁹⁷ Zie voor deze discussie het themanummer van *Groniek*: “Taal en geschiedenis: over de relatie tussen taal en werkelijkheid in de geschiedbeoefening”, in *Groniek 89/90*, 1984 en vooral de bijdrage van Ilse Bulhof-Rutgers (“Geschiedenis - verhaal of wetenschap”, p. 76-93).

Wat ik vooral heb betracht aan te tonen in dit artikel is dat de laagdunkende appreciatie van professionele historici voor schoolboekenhistoriografie deels ongegrond is. Dit soort bronnen heeft inderdaad zijn beperkingen, maar biedt wel degelijk mogelijkheden voor onderzoek. Het theoretische kader en het analyse-instrumentarium en zijn uitwerking in de twee voorbeelden, doet vermoeden dat de leerboeken meer onderzoeksrespect verdienen. Zo legt de studie van de narratieve grondstructuren en de retoriek van de leerboeken een verborgen wereld bloot, die zowel aan de lesgevers als aan de leerlingen ongekend bleef. Die *narratio*'s impliceren zoals al kort aangeraakt een aantal opvattingen over historische feiten en geschiedenis in het algemeen, die niet noodzakelijk dezelfde zijn van de lesgever. Het lijkt dus op zijn minst wenselijk dat leraars zich bewust zijn van de boodschap die onder de woordenvloed van het leerboek zit.

* BERT VANHULLE (°1981) studeerde in september 2003 af aan de KULeuven als licentiaat in de geschiedenis. Hij werkte als attaché bij de FOD Binnenlandse Zaken en is sinds oktober 2005 FWO-aspirant. Hij bereidt een proefschrift voor over de Zedelijke Rekenkunde.